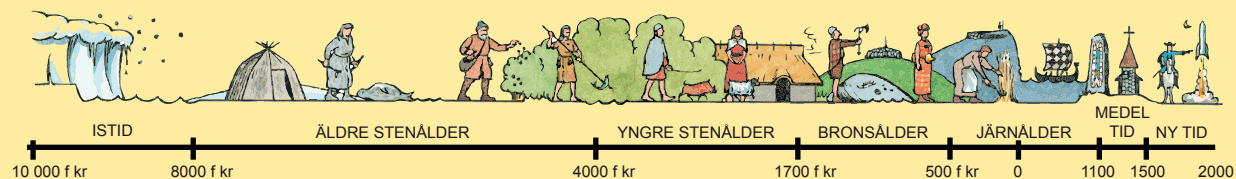

Yngre järnålder

i Stockholms län

- aktuell forskning

Ett seminarium på Stockholms läns museum, 22-23 september 2012, arrangerat av arkeologisektionen vid Stockholm läns hembygdsförbund i samarbete med Stockholms läns museum.

© Stockholms läns museum och Stockholms läns hembygdsförbunds arkeologisektion.

Redaktörer: Jan Owe (red), Redaktiongruppen (K. Andersson, G. Hammarsjö, N. Ringstedt, M. Öberg).

Grafisk form: G. Werthwein

Omslagfoto: Skeppssättning vid Runsa. Foto A. Nordström. Bild nr AN-11713.

Tryck: JustNU, Centralen, Stockholm.

ISBN: 978-91-87006-51-0

Allm kartmaterial: Lantmäteriverket. Medgivande 97.0133

Boken har tryckts med stöd från Stiftelsen Olle Engkvist Byggmästare.

Innehåll

7	Peter Bratt & Nils Ringstedt	Förord
11	Torun Zachrisson	Stockholm före Stockholm - en oväntat spännande historia
21	Johan Runer	Bröd för svärd - om brytens gård i Hjulsta
39	Peter Bratt	Rinkaby och karlabyar - gårdar för krigare
49	Mathias Bäck	Lilla Ullevi - platsens kontext
63	Lena Holmquist	Birkas befästningsverk och hamn - att knyta ihop ett avslutat och ett nytt forskningsprojekt
77	Mattias Pettersson & Roger Wikell	En hög på höjden - en nyligen undersökt stor hög i Tyresta
91	Lars Andersson	Mellan ättebacke och kyrkogård - om ett skelettgravfält från 1000-talet i Täby
99		Seminarieprogrammet

Förord

Arkeologisektionen i Stockholms läns hembygdsförbund arrangerade den 22–23 september 2012 i samarbete med Stockholms läns museum seminariet *”Yngre Järnålder i Stockholms län – aktuell forskning”*. Det var det tredje gemensamma seminariet. De två tidigare har gällt *”Äldre järnålder”* 2008 och *”Bronsålder”* 2010. Båda dessa seminarier har publicerats i rapporter. Moderator för seminariet om yngre järnålder den 22 september var museichefen *Peter Bratt*. Den 23 september skedde en exkursion till Täby och Vallentunasjön under ledning av läns museets *Lars Andersson*, varvid bl a det intressanta gravfältet vid Brobybo besöktes samt Täby kyrka med de märkliga målningarna av Albertus Pictor.

Ca ett 50-tal personer deltog i seminariet som inleddes med välkomsthälsningar av *Peter Bratt* och ordföranden i arkeologisektionen *Nils Ringstedt*.

De intressanta föredragen på seminariet publiceras i denna skrift, där *Torun Zachrisson* inledde med att berätta om tidiga, inte så kända fynd i Stockholm före Stockholm. *Johan Runers* föredrag handlade om utgrävning av brytens gård i Hjulsta medan *Peter Bratt* talade om Rinkabyar och Karlabyar – gårdar för krigare? *Mathias Bäck* redogjorde för upptäckten av en komplex kultplats i Lilla Ullevi. Undersökningar har gjorts i Birkas befästningsverk och hamn, vilka *Lena Holmquist* sammanfattade. *Mattias Petterssons* och *Roger Wikells* föredrag gällde en undersökt stor hög i Tyresta. *Lars Andersson* hade mycket att berätta om Brobybos skelettgravfält från 1000-talet i Täby.

Den avslutande paneldebatten berörde krigare, vapen, oroliga tider, maktstrukturer, strategiska platser, kultplatsers och gränslandskaps roll under yngre järnålder.

Vi tackar varmt Stiftelsen Olle Engkvist Byggmästare för generöst bidrag, som gjort det möjligt att trycka denna skrift om *Yngre järnålder i Stockholms län – aktuell forskning*. Vi hoppas åter kunna ha ett gemensamt anordnat seminarium med ett aktuellt tema om några år.

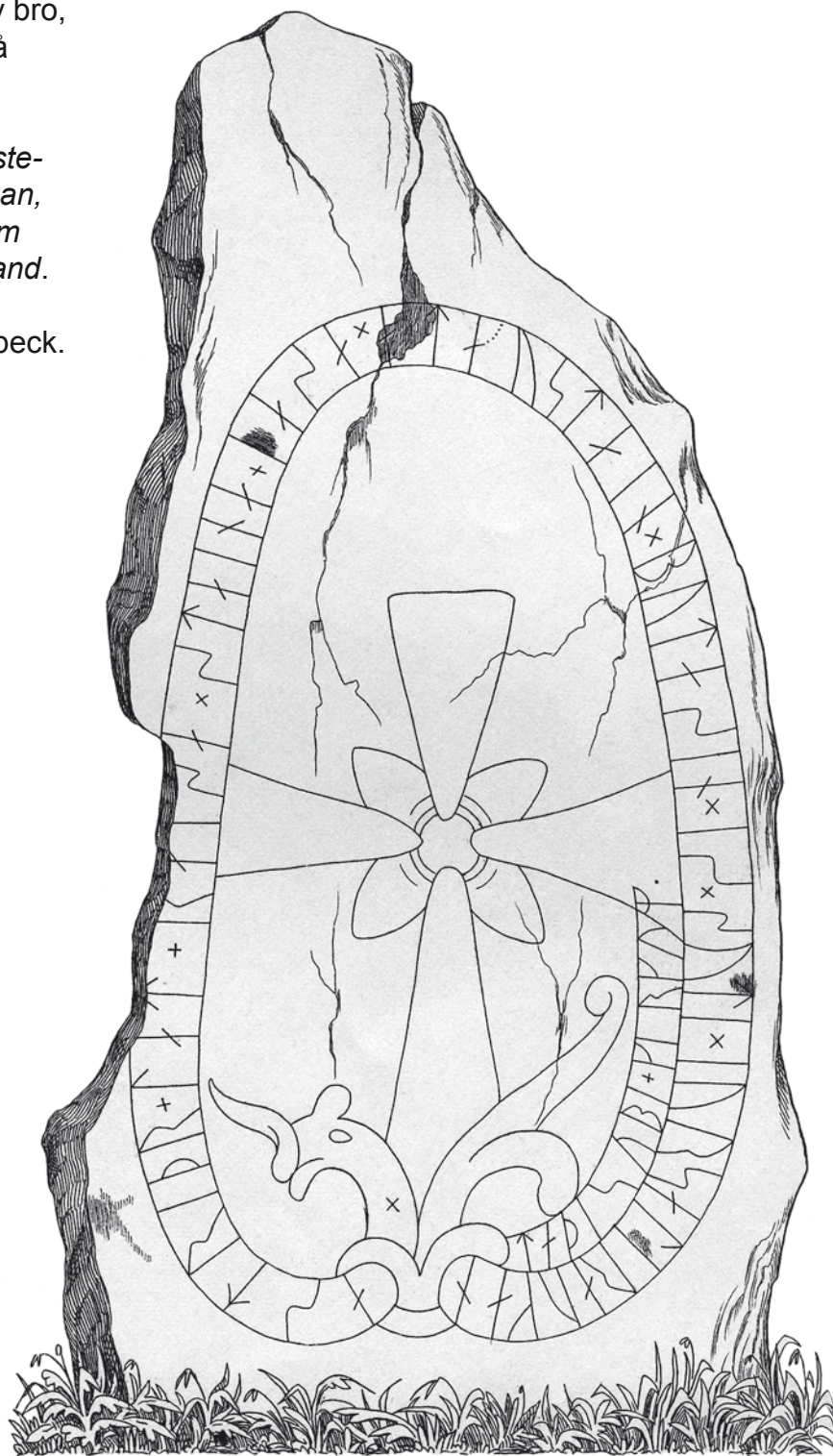
Peter Bratt
Museichef
Stockholms läns museum

Nils Ringstedt
Ordförande arkeologisektionen,
Stockholms läns hembygdsförbund

Runsten U136 i Broby bro,
Täby sn, Uppland. På
stenen står:

*Estrid lät resa dessa ste-
nar efter Östen, sin man,
som drog till Jerusalem
och dog borta i Grekland.*

Avritning: Richard Dybeck.

Stockholms län och några
av de platser som om-
nämns i artiklarna.

Æstriðr
"Estrid ..."

Stockholm före Stockholm

- en oväntat spännande historia

Av T. Zachrisson

Abstract

Att Stockholm är en intressant medeltida stad vet vi. Men vad anläggs den egentligen på för plats? Topografiskt har den särskilda kvaliteter, en ö belägen i mötet mellan brant åsrygg och vatten. Historien börjar i romersk järnålder med ett unikt romerskt fynd, deponerat i de nära omgivningarna. En betalningsring av guld från folkvandringstid funnen i ett tjockt, mörkt kulturlager på krönet av ön talar för att där fanns en bebyggelse av speciellt slag. Under 900-talet hettade det till på och runt ön med föremål som indikerar närvaron av en elit. I senvikingatid finns rester av en dendrokronologiskt daterad spärr i strömmen. Samtidigt deponeras en rad silverskatter i trakten. Öns belägenhet och lösfyndens särskilda karaktär gör det befogat att fråga sig om ön varit en helgö? en fredad ö avsedd för handels-, kult- och tingsmöten.

Ön vid sundet

Stockholm anläggs på en ö i ett utmarksområde, nära det som en gång var gränsen mellan Sollentuna hundare och Danderyds skeppslag. Men platsen för det som kom att bli staden Stockholm är på många sätt okänd. Hur ska vi uppfatta den? Och hur såg dess historia ut före medeltid? Går det alls att ana att där skulle komma att skapas en medeltida stad av annorlunda slag där, olik andra samtida städer i Mälaronrådet? Visserligen är Birger Nermans tidiga artiklar om arkeologiska fynd (1922, 1939) klargörande och Nils Ahnlund ger i *Stockholms historia före Gustav Vasa* en imponerande bild, i både bredd och djup av området (1953). Dessutom tar Anders Ödman genom sin avhandling ett nytt grepp om platsen (1987) och på senare tid ger Kerstin Söderlund i Stockholms stadsmuseums vetenskapliga program (2004) en uppdaterad och god bakgrund. Men för läsaren kvarstår känslan av att många frågor förblir obesvarade. Staden i sig, har sopat bort många tidiga spår. Och bilden som de spridda arkeologiska fynden ger är förvisso fragmentarisk, men kan fördjupas ytterligare. När man sätter samman denna, blir den oväntat intressant och spännande. Bakgrunden är den universitetskurs Stockholm före Stockholm, som jag och Susanne Thedéen har hållit. Tack vare föreläsarnas tvärvetenskapliga belysning av platsen, studenternas projektarbeten och våra egna

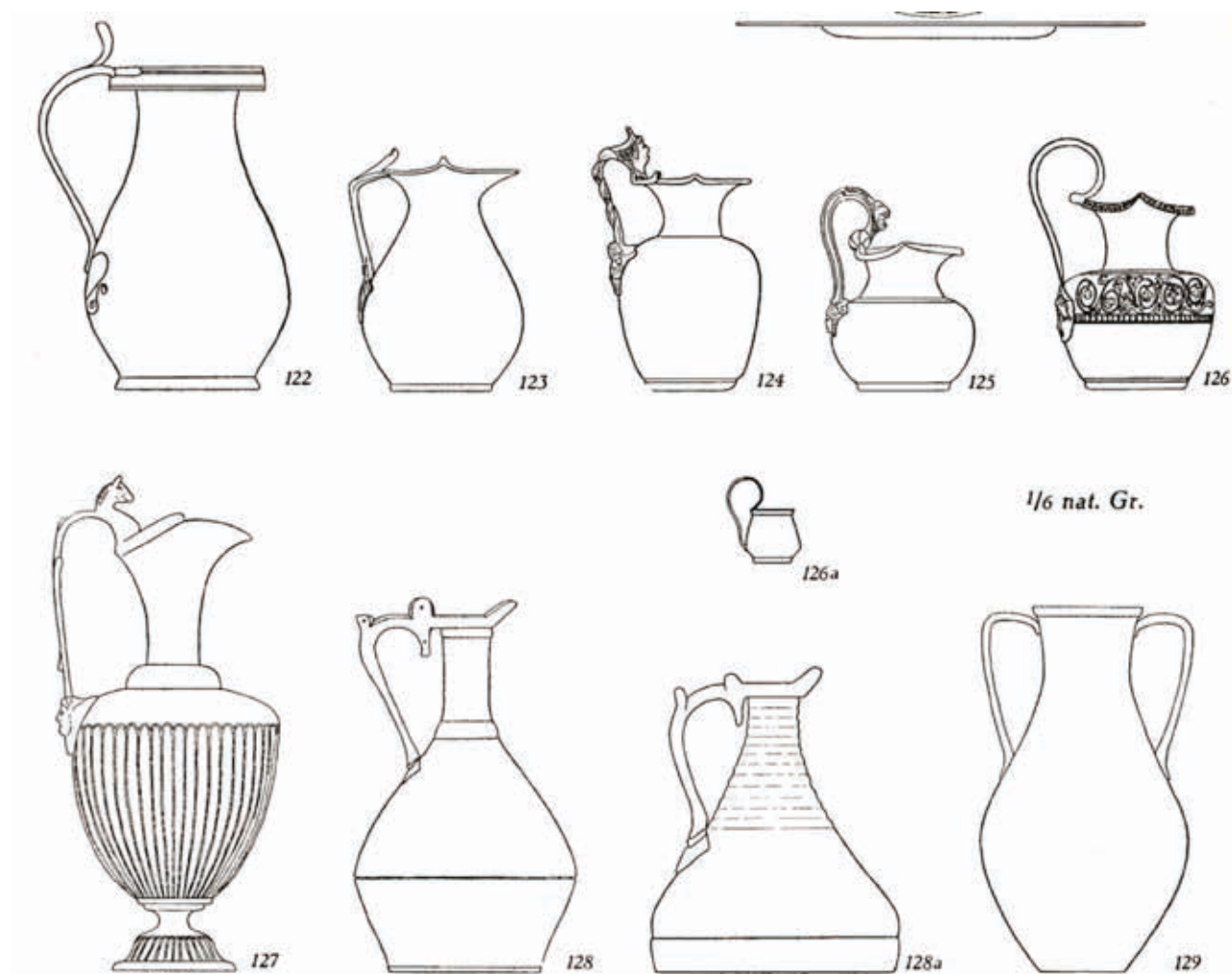
efterforskningar har kunskapen om platsen vuxit och gjort det möjligt för mig att ge denna skiss.

På 1940 och 50-talet ägde tunnelbanebygget rum, det dittills största grävningsföretag som stockholmarna sett. Man hoppades hitta spännande ting i Norrström, bara för att inse att där var tomt och

Figur 1. Handtaget till den unika romerska kannan (foto: Stockholms stadsmuseum i Hansson 1960:14).

att föremål rimligen hade förts med strömmen ned mot Blasieholmen (Hansson 1960:12). I den delen av Norrström utanför Grand Hotell hade, ovisst när, hittats handtaget till en unik romersk kanna. Den är i det närmaste okänd, men finns avbildad och kort beskriven i en figurtext i Hans Hanssons *Med tunnelbanan till medeltiden* (1960:14).

Figur 2. Kannor av Eggerts typer E 125-129 (återgivna i Lund Hansen 1987:380).

Handtaget är i form av ett panterliknande djur i upprättstående ställning, vars bägge utsträckta tassar utgjort handtagets övre del och bakkroppen övergått i dess nedre ände. En sådan kanna har aldrig tidigare hittats i Norden (E 127, se Lund Hansen 1987:380, 463). Ulla Lund Hansen har karterat utbredningen av unika romerska föremål av brons och glas i Skandinavien 70–150/160 e.Kr. Där finns dock inte handtaget med, antagligen eftersom det ingått Stockholms stadsmuseums samlingar (Lund Hansen 1987:443, jfr Ekberg Jäder 2009:5). Hennes kartering visar att unika föremål

förekommer i Skåne, Västergötland, på Öland, Gotland och ett flertal fynd i nära anslutning till Mälarens kuster (Lund Hansen 1987:147). Kannor är överhuvudtaget ovanliga. En ingår i den dryckesservis, som är funnen i en mansgrav i Hoby på Lolland. Det är den mest kompletta dryckesservis som hittats utanför Romarriket i den rikaste grav man känner från dansk äldre romersk järnålder (0–200 e.Kr., se Jensen 2003:313). Ytterligare två kannor är funna i Danmark. Därefter är det tomt på fynd så när som på en kanna i Västergötland och ett handtag till en på Öland (Lund Hansen

1987:463) och så handtaget i Norrström. Ulla Lund Hansen har kallat det för en filtereffekt. Hon har tolkat det som att vissa grupper på främst Själland i Danmark, styrt vilka av de romerska produkterna som via olika mellanhänder nått vidare ut i Norden (1987:194ff.). Intressant nog har ett annat speciellt föremål hittats inte långt ifrån Stockholm, i en gravhög vid Hässelby slott i Spånga. Det är en unik romersk amfora, som använts som behållare för de kremerade resterna efter en brandbegravning. Amforan dateras till tiden 0–150/160 e.Kr. Bägge handtagen som normalt ska finnas (E 129, Lund Hansen 1987:91) saknades och var avbrutna då den hittades. Med tanke på fyndet i Norrström inställer sig frågan om handtag har ingått i någon typ av ritual, där de brutits loss från kanna och amfora och deponerats, kanhända i rinnande vatten?

Under denna tid verkar det finnas en bebyggelse på västra kanten av Brunkebergsåsen nära Hötorget. När Kungsgatan drogs fram genom åsen fann man ett eneggat svärd (Nerman 1922:14, 1939:98f.). Det hör till tiden 70–150/160 e.Kr. Sådana svärd förekommer bara i mansgravar. 26 är kända ifrån Uppland och 23 ifrån Södermanland (Nicklasson 1997:111). Gravarna ligger ofta på gravfält, som är placerade på åsryggar (Nerman 1939:99). Ungefär vid Hötorget låg på medeltiden en by kallad Väsby (Dahlbäck 1988:30). Således kan det ha varit den gravlagde och kretsen kring honom, som har utfört ritualen att deponera handtaget till den unika kannan i det rinnande vattnet vid Blasieholmen. Alternativt att depositionen skett högre upp närmare Väsby och förts med strömmen till den plats där det påträffades. Det finns inte anledning att tro att de romerska föremålen som nått Mellansverige skulle kommit hit som skrotbronser, som ibland föreslagits. Tvärtemot finns dels flera unika föremål, dels kontexter där denna typ av föremål hamnar i sitt sammanhang, som på Helgö (jfr Anderssons resonemang 2001:225f.).

Från romersk järnålder finns fynd av ett femtontal romerska bronsmynt. De hittades dels på

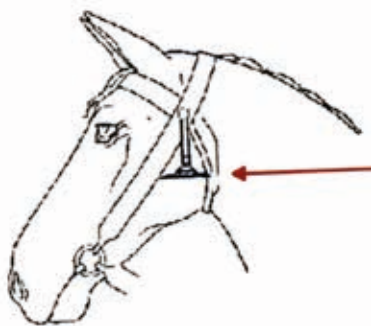
Södra Djurgården vid utgrävningar för Stockholmsutställningen 1897, dels i samband med byggandet av riksdagshuset på Helgeandsholmen. Ytterligare ett mynt har påträffats vid Nybrogatan, nära Östermalms saluhall och så ett, helt nyligen på Historiska museets innergård. Ett är präglat ifrån slutet av kejsar Neros regeringstid 66–68 e.Kr. Övriga är slagna för kejsar Hadrianus 117–138 e.Kr. till och med Constans 336–350 e.Kr. (Westermarck & Wiséhn 1983:166–168, samt SHM 34833:234). Vid den tiden var fyndplatserna öar eller vikar i en fjärd av Saltsjön. Det är inte otänkbart att en del av dessa fynd kan ha att göra med tidiga hamnmiljöer, som den långsmala vik som sträckt sig upp öster om Brunkebergsåsen. Mynten sällar sig hursomhelst till de många fynd av romerska bronsmynt, som är spridda över dagens Sverige ända långt upp i inre Norrland. De finns i en särskild ansamling precis nordöst om Mälaren (Zachrisson, I. 2010:fig. 1).

Ännu i romersk järnålder finns inga tecken på aktiviteter på Stadsholmen, men däremot i folkvandringstid. Ett fynd av en liten s.k. betalningsspiral i guld gjordes mitt uppe på Stadsholmen, i ett av kvarteren närmast söder om Stortorget. Betalningsringen är av blekt silverblandat guld, vilket kan antyda att den är från folkvandringstidens slut (jfr Oddy & Meyer 1986:160). Öväntat är, dels att det är ett guldföremål, dels att det hittades i ett mörkfärgat kulturlager, ca 10–15 cm tjockt, som vilade på åssanden. Guldringen påträffades av en arbetare, i samband med att en arkeologisk utgrävning gjordes av en timmerbyggnad intill. Därför finns goda uppgifter om platsen där fyndet gjorts (se Nerman 1939:99, samt SHM 21606 bilagor). Betalningsringar av guld förekommer runt omkring i Mälaronrådet (jfr Janse 1922). Men de är i allmänhet hittade i åkermark, ofta i mark som tidigare varit våtmark (för Uppland, se Zachrisson 1998:75f). Det är mycket ovanligt att man finner betalningsguld i kulturlager, som i rester efter förhistorisk bebyggelse eller kultplatser. Jag kan bara påminna mig att det tidigare gjorts i verkstadsområdet på Helgö, husgrupp 3 (SHM

28480), liksom på den öppna kultplatsen och invid husen i den centrala husgrupp 2 (Zachrisson 2004:148). Fyndomständigheterna antyder att det kan ha legat en bebyggelse i högt läge på Stadsholmen. Betalningsringen har förslagsvis deponerats antingen i/invid hus eller på en kultplats under bar himmel invid dessa. I slutet av folkvandringstid deponerades en mängd guld. Morten Axboe har satt detta i samband med den klimatkatastrof av global omfattning som inträffade åren 536–537, då människor med hjälp av guldet vänt sig till gudarna i sin nöd (Axboe 1999, 2005:266ff; jfr Gräslund 2007).

Figur 3. Beslag till hästmundering funnet vid Solna kyrka, likt det som hittats på Helgeandsholmen (foto: Christer Åhlin, återgivet i Hamilton 2005:45).

Figur 4. Beslaget så som det suttit på en stridshäst. Rekonstruktionsteckning av Holger Arbman 1935 (efter Hamilton 2005:44).

Från tiden kring 900 och framåt finns en lång rad fynd på och kring Stadsholmen som indikerar att platsen med sitt strategiska läge kom att spela en mer aktiv roll (de Ciutiis 2009). Det beslag till stridshäst som hittats på Helgeandsholmen (Ödman 1987:132f), har direkta paralleller i en mansgrav vid Solna kyrka, en av båtgravarna (4) i Valsgärde, en av Birkagravarna Bj 736 och så mansgravar i västra Mälardalen (Arbman 1935, Schönbeck & Thunmark-Nylén 2002). Särskilt intressant är graven vid Solna kyrka (Hamilton 2005:44). Kan miljön vid Solna kyrka varit engagerad i händelser, kanhända vakthållning eller kontroll, vid Stadsholmen? Från 900-talet finns ett silverhänge i Borrestil med paralleller i Birka, funnet på Riddarholmen (Callmer 1989:24, de Ciutiis 2009:8). Likaså har ett runt dubbelskaligt praktspänne i Borrestil

Figur 5. Silverhänge i borrestil från Riddarholmen (foto: Historiska museet, <http://i.creativecommons.org//by-nc-nd/2.5/se>, SHM 15340).

hittats i schaktmassor som troligen kommit ifrån Brunkeberg eller Gustav Adolfs torg (Hansson 1946:14). Även det har paralleller i Birka (Jansson 1984:76f, Valmets 2009:7). På ett annat krön, där Rörstrandsgatan korsas av Norrbackagatan, har en guldarmring från 900-talet hittats (se Zachrisson 1998:334 och där anförda referenser). Och från Mynttorget finns en vikingatida pärla (Söderlund 2004:69).

Vi kan konstatera att merparten av föremålen som kan dateras till 900-talet har sina motsvarigheter i elitära miljöer i Mälardalen. Det brandskadade spännet från trakten kring Brunkeberg har uppenbarligen legat i en grav. Sex sådana spännen förekommer i Birka, liksom på vissa andra platser. Silverhängen förekommer normalt inte i landsbygdsmiljöer, utom i Skuttunge och Venngarn, men har nio paralleller i Birkas gravar (Callmer 1989:20, 24). Guldarmringar är sällsynta,

Figur 6. Guldarmringen från Rörstrandsgatan (foto: Ulf Bruxe, Historiska museet, <http://i.creativecommons.org/l/by-nc-nd/2.5/se, SHM>).

men finns i kustnära stråk inne i Mälaren – då ännu en havsvik – liksom i skärgårdsområden alternativt nära kungsgården, inne i Sigtuna (Zachrisson 1998:88, 117f). Fyndplatserna knyter an till kuster och farleder. Frågan är om guldarmringarna kan ha utgjort mansbot eller rituella depositioner i samband med ingångna eder mellan olika parter på social nivå motsvarande jarlar och liknande? Intrycket av de föremål som hittats på och kring Stadsholmen är att de kan förknippas med människor i mycket god social ställning. Dessa har lämnat få spår efter sig, men i form av en materiell kultur med paralleller i hamn- och handelsplatsmiljöer, såsom Birka.

Bilden från 900-talet får sin fortsättning under 1000-talet. I samband med Helgeandsholmsundersökningarna fann man rester av virke som tolkats som delar av en spärranordning, dendrodaterad till tiden 970–1020 e.Kr. Många dateringar knyts till tiden kring 1010 (Ödman 1987:88f). Från ungefär samma tid uppträder en rad silverskatter. De har deponerats i ett pärlband kring Stadsholmen. Till tiden efter ca 990 dateras en skatt från Långholmen, liksom en funnen vid Finnboda varv. Efter år 1011 är silverskatten vid Tekniska högskolan nedlagd, den vid Kungsholmen efter år 1017 och den största av dem alla, den ca 1,5 kg tunga silverskatten funnen vid Karlberg, är nedlagd efter år 1018 (Zachrisson 1998:371f., Nordquist 2010:2ff). Samtidigt restes senvikingatida runstenar troligen vid och på själva

Stadsholmen¹. Äldst är den som hittades inmurad vid Söderport, Sö 274, från tiden 1020–50. Den är rest av Karl och Adisla. Personnamnet Adisla, är ett helt unikt namn, den kvinnliga motsvarigheten till mansnamnet Adils, som en av de ryktbara Uppsalakungarna bar (*Nordiskt runnamnslexikon*). I Riddarholmskyrkan finns en runsten från tiden 1050–80, U 54, som bl.a. Östen och Sote har rest. Hans Hansson tänkte sig att den runstenen kunde ha varit rest vid den vägbank som påträffades vid undersökningar vid Sergels torg. I så fall har vägbanken legat nedanför Väsby's tänkta gravfält där byvägen löpte förbi sankmarken (Hansson 1960:116, Valmets 2009:3f). Den yngsta av runstenarna, U 53, från tiden ca 1070–1100 är inmurad i ett hus vid Kåkbrinken. Det är inte alls omöjligt att den en gång var rest på sin nuvarande plats. Där var en av portarna, Vattuporten, i den äldsta stadsmuren (Söderlund 2004:84). Runstenarna på norra Stadsholmen är ristade i uppländsk runstensstil, medan den vid Söderport är ristad i sörmländsk runstensstil (Källström muntligen, Söderlund 2004:69). Detta faktum gör att man kan fråga sig om den omtvistade landskapsgränsen mellan Attundaland och Södermanland under 1000-talet löpt mitt över själva Stadsholmen?

Från något senare tid är den senvikingatida handyxa, liknande de som gotländska män bar i bältet (Thunmark-Nylén 2006:310). Den är hittad uppe vid Brunkebergsåsen, i korsningen Kungsgatan och Sveavägen. Intill hittades även två olika sorters ringspännen, av gotländsk respektive ostbaltisk typ som kan dateras till 1000–1100-tal (Valmets 2009:8, jfr Carlsson 1988:73). Ytterligare ett ringspänne från 1000-talet verkar ha tappats eller deponerats i vattnet vid norra Stadsholmen (Nerman 1939:102). Med dessa fynd krokar vi i den tid då ett kärntorn uppfördes på den högsta delen av Stadsholmen. Det är en tid som visserligen är höljd i dunkel, men

¹ Runinskrifternas datering och lydelse efter **Samnordisk runtextdatabas** <http://www.runforum.nordiska.uu.se/samnord/> januari 2013, ungefärliga dateringsintervall efter Gräslund 1994:126.

ändå tillhör en mer utforskad historia (Söderlund 2004:132).

Topografiskt är Stockholm anlagd på en plats med speciella kvaliteter. Åsnacken på Brunkeberg, fordom 19 meter högre än dagens Brunkebergstorg, höjde sig brant över ett strömmande vatten (Hansson 1946:12, 36). På motsatta sidan reste sig Åsöns förkastningsbranter. Däremellan låg en större holme och mindre småöar i en av de centrala farlederna som ledde in i Mälارlandskapen, dåtidens Svetjud (jfr Andersson 2004). Även holmens topografi hade påtaglig relief. Nordöstra delen av ön var 9 meter högre än idag, men schaktades

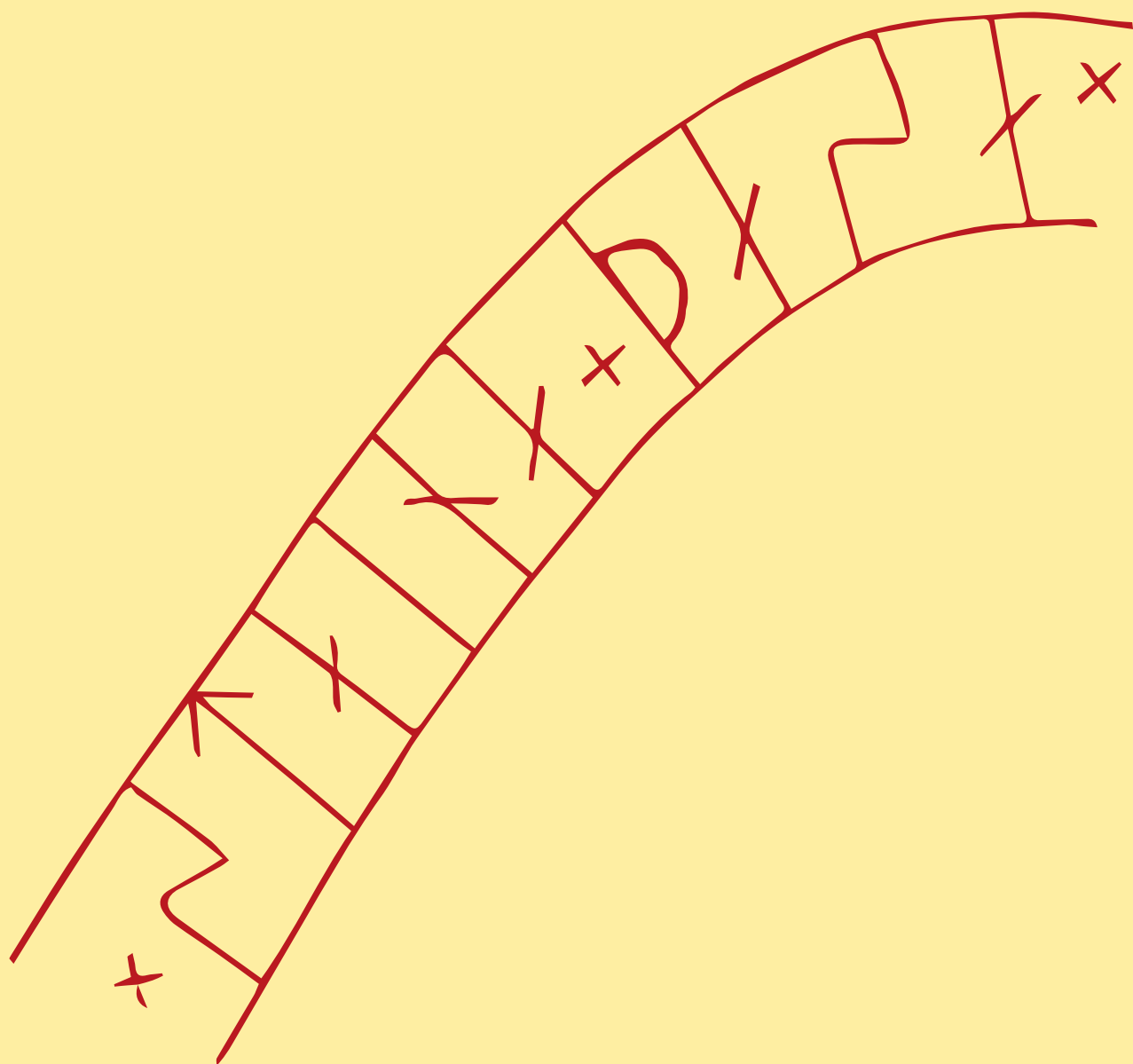
ned i början av 1700-talet (Söderlund 2004:75). En holme – perifert belägen – i anslutning till en central maritim utfartsled från dåtida bygder, väcker frågan om ön kan ha varit en helgö? Sådana öar hägnades av särskild frid, också kallad helg. De fungerade som mötesplatser för kult, handel och tingssammankomster (jfr Calissendorff 1964:123, Vikstrand 2001:238). Platsens topografiska kvaliteter, där ås mötte sund eller strömmande vatten och dess speciella arkeologiska fynd från romersk järnålder fram till medeltid med paralleller på Helgö vid Ekerö eller i handelsstaden Birka, ger näring åt en sådan tanke.

Referenser

- Ahnlund, Nils. 1953.** *Stockholms historia före Gustav Vasa*. Monografier utgivna av Stockholms kommunalförvaltning, 15. Stockholm.
- Andersson, Kent. 2001.** Romerska kärl i Uppland och Västmanland. I: *Formvännen* 96, s. 217–234. Stockholm.
- Andersson, Thorsten. 2004.** Svethiudh, det svenska rikets kärna. I: *Namn och bygd* 92, s. 5–18. Uppsala.
- Arbman, Holger. 1935.** Vikingatidsgravar vid Albäck i Simtuna. I: *Västmanlands fornminnesförenings årsskrift* 23, s. 6–15. Västerås.
- Axboe, Morten. 1999.** Amulet pendants and a darkened sun. I: Magnus (ed). *Roman gold and the Development of the Early Germanic Kingdoms. Aspects of technical, socio-economic, artistic and intellectual development, A.D. 1-550. Symposium in Stockholm 14-16 November 1997*, s.119–136. KVHAA Konferenser 51. Stockholm.
- Axboe, Morten. 2005.** Guld og guder. I: Capelle & Fischer (red). *Ragnarok. Odins verden*, s. 41–56. Silkeborg.
- Calissendorff, Karin. 1964.** Helgö. I: *Namn och Bygd* 52, s. 105–152. Uppsala.
- Callmer, Johan. 1989.** Gegossene Schmuckanhänger mit nordischer Ornamentik. I: Arwidsson (red). *Birka II:3 Systematische Analysen der Gräberfunde*, s. 19–42. KVHAA. Stockholm. Almqvist & Wiksell.
- Carlsson, Anders. 1988.** *Vikingatida ringspännen på Gotland*. Stockholm studies in archaeology 8. Stockholm. Stockholm University.
- Dahlbäck, Göran. 1988.** *I medeltidens Stockholm*. Monografier utgivna av Stockholms stad, 81. Stockholm. Allmänna förlaget.
- de Ciutiis, Susie. 2008.** *De tidigaste lämningarna på Stadsholmen*. Projektarbete. Stockholm före Stockholm. Arkeologi & Antikens kultur. Stockholms universitet.
- Ekberg Jäder, Eva. 2009.** *Så långt borta – i tid – i rum – och ändå så nära. Import av lyxföremål från Romarriket under romerska järnålder till det som senare skulle bli Stockholm*. Projektarbete. Stockholm före Stockholm. Arkeologi & Antikens kultur. Stockholms universitet.

- Gräslund, Anne-Sofie. 1994.** Runestones - on Ornamentation and Chronology. Ambrosiani & Clarke (red.) *Developments around the Baltic Sea in the Viking Age. The Twelfth Viking Congress. Birka Studies 3*, s. 117–131. Stockholm. Riksantikvarieämbetet och Statens Historiska Museer.
- Gräslund, Bo. 2007.** Fimbulvintern, Ragnarök och klimatkrisen år 536–537 e.Kr. I: *Saga och Sed* 2007, s. 93–123. Uppsala. Kungliga Gustav Adolfs akademien.
- Hamilton, John. 2005.** Solnas sista gravar och järnåldern i staden. I: Andersson et al. (red.) *Uppdrag Arkeologi. Stockholms län under dina fötter*, s. 32–51. Stockholm.
- Hansson, Hans. 1946.** Norrmalm i stöpsleven. I: *St Eriks årsbok* 1946. Samfundet St Erik. Stockholm.
- Hansson, Hans. 1960.** *Med tunnelbanan till medeltiden - vad fynden berättar om Stockholms historia*. Stockholm. Bonniers.
- Jansson, Ingmar. 1984.** Grosse Rundspangen. I: Arwidsson (red). *Birka II:1 Systematische Analysen der Gräberfunde*, s. 75–84. KVHAA.. Stockholm. Almqvist & Wiksell.
- Jensen, Jörgen. 2003.** *Danmarks oldtid. Ældre jernalder*. København. Gyldendal.
- Lund Hansen, Ulla. 1987.** *Römischer Import im Norden. Waren austausch zwischen dem Römischen Reich und dem freien Germanien während der Kaiserzeit unter besonderer Berücksichtigung Nordeuropas*. Nordiske fortidsminder Serie B, 10. Köpenhamn. Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab.
- Nerman, Birger. 1922.** *Det forntida Stockholm*. Föreningen för kulturhistoria 3. Stockholm.
- Nerman, Birger. 1939.** Stockholm under forntiden. I: *Ord och Bild*, s. 97–111. Stockholm.
- Nicklasson, Pål. 1997.** *Svärdet ljuger inte. Vapenfynd från äldre järnålder på Sveriges fastland*. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 4°, 22. Lund. Lund University.
- Nordiskt runnamnslexikon. 2007.** Peterson, Lena. Femte reviderade upplagan. Uppsala. Institutet för språk- och folkminnen.
- Nordquist, Caroline. 2010.** *Cirklar av silver. Jämförelseaspekter av den vikingatida silverskatten från Finnboda varv med andra samtida silverskatter från Stockholms innerstad och södra närförort*. Projektarbete. Stockholm före Stockholm. Arkeologi & Antikens kultur. Stockholms universitet.
- Oddy, W. A. & Meyer, V. E. G. 1986.** The Analysis of the Gold Finds from Helgö and their Relationship to other Early Medieval Gold. I: Clarke & Lamm (red). *Excavations at Helgö XVI. Coins, Iron and Gold*, s.153–173. Stockholm. KVHAA.
- Schönbeck, Bengt. & Thunmark-Nyhlén, Lena. 2002.** De vikingatida båtgravarna vid Valsgärde – relativ kronologi. I: *Fornvännen* 97, s. 1–8. Stockholm.
- SHM + nr** = inv.nr i Statens historiska museums samlingar.

- Sö + nr.** = *Södermanlands runinskrifter*. Granskade och tolkade av Erik Brate & Elias Wessén. Sveriges runinskrifter 3. Kungl. Vitterhets-, Historie-, och Antikvitets Akademien. 1924–1936. Stockholm.
- Söderlund, Kerstin. 2004.** I: Råberg (red). *Vetenskapligt program för den arkeologiska verksamheten vid Stockholms stadsmuseum*, s. 52–137. Stockholm. Kulturmiljöavdelningen. Stockholms stadsmuseum.
- Thunmark-Nylén, Lena. 2006.** *Die Wikingerzeit Gotlands 3:1. Text*. KVHAA. Stockholm. Almqvist & Wiksell.
- U + nr.** = *Upplands runinskrifter*. Granskade och tolkade av Elias Wessén & Sven B. F. Jansson. Sveriges runinskrifter 6–9. Kungl. Vitterhets-, Historie- och Antikvitets Akademien. 1940–1958. Stockholm.
- Valmets, Tiuu. 2009.** Forntida spår vid Hötorget. De förstörda gravarna vid Brunkebergsåsens fot. Projektarbete. Stockholm före Stockholm. Arkeologi & Antikens kultur. Stockholms universitet.
- Vikstrand, Per. 2001.** *Gudarnas platser. Förkristna sakrala ortnamn i Mälardalsregionen*. Acta Academiae regiae Gustavi Adolphi LXXVII. Studier till en svensk ortnamnsatlas, 17. Uppsala. Kungliga Gustav Adolfs akademien för svensk folkkultur.
- Westermarck, Ulla. & Wiséhn, Ian. 1983.** Romerska bronsmynt funna i Sverige 1. I: *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad* 1983/8, s. 163–169. Köpenhamn.
- Zachrisson, Inger. 2010.** Romerska bronsmynt funna i norra Sverige - vittnesbörd om pälshandel? Ett arkeologiskt perspektiv. I: *Formännen* 105, s. 187–202. Stockholm.
- Zachrisson, Torun. 1998.** *Gård, gräns, gravfält. Sammanhang kring ädelmetalldepåer och runstenar från vikingatid och tidigmedeltid i Uppland och Gästrikland*. Stockholm Studies in Archaeology 15. Stockholm. Stockholm University.
- Zachrisson, Torun. 2004.** The Holiness of Helgö. I: Clarke & Lamm (red). *Excavations at Helgö XVI. Exotic and Sacral Finds*, s.143–176. Stockholm. KVHAA.
- Ödman, Anders. 1987.** *Stockholms tre borgar. Från vikingatida spärrfäste till medeltida kastellborg*. Monografier utgivna av Stockholms stad, 80. Stockholm. Diss.

stæina þessa
"... dessa stenar ..."

Bröd för svärd
- om brytens gård i Hjulsta

Av J. Runer

Abstract

Den här uppsatsen syftar till att ge en övergripande bild av hur jord liggande utanför odalrätten (arvsrätten) kunde användas inom järnålderns och den tidiga medeltidens samhällsorganisation.

Exempel kommer ges på storgods som kan ha utgjort förläningar. Sådan förlänad mark innehades av en *herse* eller *länderman* som i utbyte mot marken som de fick *vetad* till sig av kungen hade att ställa upp med krigsmakt.

Eftersom forskning rörande svenska ländermän och hersar, mig veterligen, i princip inte existerat utanför ortnamnsforskningen, kommer en översiktlig bakgrund att ges för att belysa vilken roll hersar/ländermän hade och hur deras förhållande till kungen kunde se ut.

Avslutningsvis kommer en skissartad framställning av ett möjligt storgods, strax norr om nuvarande Stockholm, att ges, med det nyligen utgrävda Hjulsta i fokus (för en detaljerad beskrivning, se Dardel et al 2010).

Järnålderns och medeltidens storgods

Järnålderns och den äldre medeltidens storgods drevs av trälar (se Rahmqvist 1996:298). Syftet med den yngre järnålderns storgård var inte främst ekonomisk förtjänst. Storgårdens uppgift var istället att skapa resurser för en stor stående tjänarkader till den storman som innehade gården. Förenklat kan förhållandet beskrivas som att ju större tjänarkader stormannen hade under sig, desto högre status tillföll stormannen.

I stormannens tjänarkader ingick i första rummet krigare. Sådana krigare kunde ha olika benämningar (t ex följesmän, hirdmän, huskarlar). Krigarna tjänade under stormannen och blev i utbyte försörjda genom denne.

En avgörande förändring i storgodsens organisation inträder först under medeltiden. Skeendet är knutet till träldomens avskaffande och att den ekonomiska förmeringen i sig blev viktigare. Ofta upphörde storgårdsdriften. Den äldre storgårdens marker delades då ut till de före detta trälarna, som förvandlades till landbor med avradsskyldighet. I vissa fall kvarstod den arbetsintensiva stor-

gårdsdriften. Arbetskraften baserades då istället på torpare som tilldelats torpställen på storgårdens utmarker. Torparna innehade brukningsrätten till sina torp mot att de utförde dagsverken på storgården (Rahmqvist 1996).

Flera uppländska storgods som fanns under medeltiden har tidigare identifierats och diskuterats. Här kan t ex nämnas Viby/Venngarnsgodset, som omnämns i ett förlikningsbrev från 1160-talet (Zachrisson 1998:310ff). Själva godsenheten Viby/Venngarn var belägen direkt norr om staden Sigtuna. Utifrån förlikningsbrevet framgår en rad andra avradsbetalande enheter, som kan ha varit knutna till godset.¹

Ett annat sammanhållet godskomplex med ursprung ned i järnåldern utgör centralgodset i det äldre kronogodset (Uppsala Öd), dvs. Gamla Uppsala. Bland annat utifrån olika inägars namn i medeltida dokument och äldre jordeböcker och lantmäteriakter har godsets ursprungliga omfattning kunnat rekonstrueras. Det har omfattat ett betydande område (Rahmqvist 1986; se även Ståhle 1946:178f).

¹ För platsernas identifiering, se Stensland 1945:11.

Det medeltida storgodset Vikby/Bo på Lidingö har rekonstruerats och diskuterats av Carl Ivar Ståhle (1954). Godset har varit uppbyggt av flera olika gårdar/enheter, som alla hade olika uppgifter. De 28 avradsbetalande enheter som ingick i senmedeltidens gods upptas i en jordebok från 1498 (jordeboken C 36 i Riksarkivet). Namnen på de medeltida gårdsenheterna inom godskomplexet hänför sig antingen till gårdens drift och/eller är naturbetecknande. I flera fall visar de mot att boskapsdrift tidigare har bedrivits. Den medeltida huvudenheten/sätessgården nämns för första gången 1370: "Curiam meam dictam Vigby". 1381 benämns enheten "j Wiby".²

Som en av indikationerna på storgodsets existens fanns här en större hjulkvarn, vilket namnet *Mölna* visar. Namnet är tidigast belagt 1556, men en kvarn omnämns redan 1383 (Ståhle 1954:22f).

Hersar och ländermän

Det av Carl Ivar Ståhle rekonstruerade Lidingögodset hade ett ursprung ned i järnålder. Invid det kända medeltida huvudgodset Vikby finns således en annan bebyggelse benämnd Hersby. Namnet är en indikation på att godset under järnåldern innehades av en så kallad herse (Ståhle 1954:20ff). Namnet betyder "hersens gård". I Uppland finns totalt fyra platser med namnet Hersby (Hellberg 1978:69f).³

Utifrån det bättre kända norska förhållandet framgår att hersen ingick i ett järnålderstida system för förläningar. Det var alltså förläningstagarna som kallades hersar. 'Herse' är ett appellativ vars grundbetydelse är oklar. Beteckningen herse har från vikingatidens senare del ersatts av beteckningen länderman eller landman, som i sig har den enkla grundbetydelsen 'en med jordegods/land försedd man' (Hertzberg 1893:316).

² Gården betecknas emellertid också Bo (Boo 1384).

Förklaringen är att Bo är ett appellativ: gården hette Vigby/Viby men var ett bo (Ståhle 1954:11f., 20; se vidare nedan).

³ I Norge har inget motsvarande namnskick kunnat påvisas (jfr t. ex. Olsen 1960).

Herse och länderman används i vissa fall som synonymer, och det förefaller klart att de i grunden betecknat samma sak (Munch 1873:81f; Bøe 1965, sp. 498f).

När kungen förlänade landet till den blivande ländermannen hette det att han *vetade* landet.⁴ Det land som kungen hade vetat, dvs. själva förläningen, kallades *veitsle*. Det vetade landet var ländermannens personliga förläning, och han innehade det bara under sin egen livstid. Förläningen var alltså inte ärftlig. Kungen kunde också ta tillbaka vetat land, och ländermannen upphörde då att vara länderman (Hertzberg 1893:315).

Genom innehavet av kungligt vetat land fick ländermannen en hög social status. I gengäld skulle ländermannen hålla en hird, dvs. en militär styrka, om en viss storlek.⁵ Hersen/ländermannen förväntades att vara lojal och ställa upp om kungen kallade, men verkar i praktiken ofta ha haft en stor grad av självständighet.

Det är känt att söner till ländermän hade rätt till samma status som sina fäder fram till dess att de fyllde fyrtio år. Efter detta har man tydligen inte längre räknat med att de skulle kunna bli utsedda till ländermän, och de återföll då på den status som de hade innan släkten upphöjdes till ländermannastatus.

Enligt vissa norska bestämmelser (i *Hirdskra*) skulle ländermannen inneha veitsle som avkastade minst 15 marker. Detta kan jämföras med storleken för en ordinär svensk prästgård, som skulle ha prästbol om minst ½ markland, något som kan uppfattas som ett mått på en normalstor bondgård; ländermannens gods skulle enligt dessa bestämmelser alltså som minst omfatta motsvarande ungefär 30 normalstora bondgårdar. I praktiken har dock denna siffra antagligen varierat betydligt.⁶

⁴ Detta till skillnad mot att sköta land, som innebar att landet övergick i mottagarens odal (Runer 2006:157f).

⁵ En orimlig uppgift i Harald Hårfagers saga (Heimskringla) anger att Harald satte en jarl och fyra hersar i vart fylke (Koht 1966:70f). Sagan berättar vidare att varje jarl skulle hålla en hird om 60 man och varje herse en hird om 20 man.

⁶ Det finns också en uppgift i Harald Hårfagers saga (Heimskringla) att hersar fick veitsle om 20 marker (se Hertzberg 1893:315).

Antalet norska ländermän har diskuterats livligt inom tidigare forskning. Det är uppenbart att antalet ländermän har varierat betydligt över tiden. Det har antagits att det samtidigt har funnits mellan 20 och 120 ländermän i den yngre järnålderns och äldre medeltidens Norge (Bøe 1965).

Svenska hersar och ländermän

Belägget för att hersar har funnits i Sverige är ortnamn som kan påvisas ha innehållit beteckningen herse (fornsvenska **harse*). Förekomsten av svenska ländermän kan inte beläggas i ortnamnen. Att det har funnits ländermän på svenskt område framgår istället av skriftliga källor som nämner ländermän, t ex västgöotalagarna.

Att ländermän fanns även i svealandskapen framgår bland annat av Hervarasagans svenska kungakronika. Här omtalas ländermannen (*madur lendur*) Thiofur, som blev dräpt tillsammans med Blot-Sven av kung Inge den äldre (Helgason 1924).⁷ Det har också antagits att ländermän/landmän omnämns på två sörmländska runstenar, Sö 54 och Sö 338 (se Ljunggren 1959).

Vetad mark

I Yngre västgöotalagen stadgas uttryckligen att Uppsala öd, dvs. det kronogods som kungen innehade med odalrätt (arvsrätt), aldrig fick vetas. Därav följer att den mark som kungen kunde veta var sådan mark som kungen hade förfoganderätt till men som inte låg under ämbetets odalrätt.

Slutsatsen av ovanstående är att den mark som kungen kunde veta utgjordes av mark liggande utanför odalrätten. Detta innebär att det rört sig om allmänningsmark, dvs. sådan mark som innehades och brukades av kollektiv. Kungens vetningsrätt till denna mark bör ha hänfört sig till att han uppfattades som kollektivets främsta företrädare

⁷ Händelserna har ägt rum vid 1000-talets slut, och krönikan har troligen författats någon gång mellan 1118-1125. Uppenbarligen var sagesmannen bakom krönikans uppgifter mycket väl förtrogen med de svenska förhållandena. En möjlig person är Markús Skeggjason, som var kung Inges hovskald innan han blev lagman för Alltinget på Island (Ljungberg 1938:235; se även Sawyer 1991:37).

och därigenom var den kollektiva jordens yttersta beslutsinstans.

Det kan emellertid inte ha rört sig om allmänningsmark i form av oländig skogsmark. Veitslet måste i grunden ha utgjorts av betningsbar/odlingsbar mark, varpå ett gods kunde upprättas. Som regel bör denna mark ha haft en bakgrund som betesmark. Det står nämligen klart att betesmarker (liksom annan allmänningsmark) brukades gemensamt av ett kollektiv, t ex en by, ett härad/hundare eller ett land (landskap). Alla som tillhörde kollektivet hade rätt att använda marken då den inte var vetad. Den vetade marken har juridiskt uppfattats som "utlånad" av kollektivet till förläningstagaren, och den har ursprungligen kunnat återgå till kollektivet då den inte varit vetad (se Runer 2006:152ff).⁸

Veitslet har ursprungligen i juridisk mening aldrig varit ärftligt, utan endast innehafts personligen (se ovan). I praktiken har det dock ofta kommit att få en ärftlig karaktär, där medlemmar av samma familj/ätt kunnat inneha samma veitsle (och därmed även samma ämbete) i generationer. Till slut har detta lett till att veitslet även i juridisk mening ofta har uppfattats som tillhörigt en viss ätt och därmed blivit ärftligt. Genom västgöotalagarnas skrivningar angående ländermän framgår att denna avgörande förändring i Västergötland inträtt mellan lagarnas redaktioner (Översättning och tolkning enligt Holmbäck & Wessén 1946:333).

Äldre västgöotalagen, Jordabalken 5

"Biskopen har vitsord före konungen, och länderman före biskopen, och bonde före dem alla. Äga bönder en by och ländermän en annan, bliva de oense, då äga bönder vitsord och ej ländermän de byarna emellan. Bo bönder i by samman med länderman, icke må de därför mista sitt vitsord."

⁸ Gods upprättade på sådan mark, dvs. icke-odalmark, har kunnat benämnas med appellativet Bo (Runer 2006:176ff).

Yngre västgötalagen, Jordabalken 13

”Biskopen har vitsord före konungen, och länberman före biskopen, och bonde före dem alla. Äga bönder en by och länberman en annan, bliva de oense, då äga bönder vitsord och [ej] länberman de byarna emellan. *Om länberman säger sig vara bonde, och bonde säger honom vara länberman, styrke han med tolvmannaed, att han är bonde. Och ej är han länberman efter vår lag, om icke hans fader är länberman.* Bo bönder i by samman med länberman, icke må de därför mista sitt vitsord.”

Det kursiverade stycket markerar vad som tillagts i förhållande till den äldre lagens lydelse. Bestämmelserna i Yngre Västgötalagen visar alltså att länbermannämbetet nu blivit ärftligt. De visar således också indirekt att den tidigare förlänade marken (veitslet) har blivit ärftlig och därmed i praktiken ej gått att skilja från annan ärftlig mark (odaljord). Detta förklarar i sig varför en länberman blivit svår att skilja från en (odal-)bonde, som också innehåft ärftlig jord. Att det äldre systemet med förläningar upphör beror troligen i grunden till stor del på detta, det vill säga att veitslet med tiden uppfattats som ärftligt. Yngre Västgötalagen är också den yngsta källa som omtalar svenska länberman.

Det kan på goda grunder antas att en stor del av de före detta länbermannasläkterna senare kommit att ingå i det världsliga frälset. Den före detta vetade marken har därmed kommit att utgöra en viktig grund för de äldsta frälsegodsen (Runer 2006:181 ff).

Förläningar kring Mälarens inlopp

Inom ett större område i östra Mälardalen, kring det senare Stockholm, fanns under yngre järnålder och äldre medeltid uppenbart ett system med ett flertal förläningar baserade på vetad mark. Ett tydligt spår av detta system utgörs av de namn inom området som påvisar förekomsten av hersar. Utöver de fyra Hersby finns i Uppland även namnet Härsbacken i Österåker, som kanske också indiker-

ar förekomsten av en herse (Vikstrand 2011:194). Längre inåt landet, invid Långhundraleden, finns även Stora Häradshamra i Närtuna socken, vars äldsta skrivning (1546) är *i hershammer* (SOFI/Ortnamnsregistret).

Figur 1. Namn som kan påvisa hersar i Uppland. Hersby (röda punkter), Härsbacken (lila punkt) och Stora Häradshamra (orange punkt).

Namnen har i flertalet fall en tydlig dragning mot kusten vid sydöstra Uppland (Vikstrand 2008:194f). Samtidigt antyder de svenska herse-namnen och dess spridning att hersarna inte har haft något direkt samband med skeppsfart, utan att de snarast varit ”landbaserade”. De kan ha haft till uppgift att upprätthålla vaktjänst och signalering (Hellberg 1979:148).

Syftet med områdets förläningar bör alltså i grunden ha varit defensivt. Hela den sydligaste delen av Attundaland/Södra Roden, liksom även södermanlandssidan invid Mälarens inlopp, kan antas ha haft en viktig strategisk betydelse som porten in till svealandskapens hjärtland. De stående militära styrkorna här, som möjliggjorts genom

områdets förläningar, har varit ett hinder för inkräktare att tränga längre in i landet.

Marken inom området kan rekonstrueras att under järnåldern till stor del ha utgjort kustnära land eller havsbotten, som under järnålderns lopp genom landhöjningen blivit land. Troligen har den kustnära landhöjningsmarken ofta initialt varit sank och därmed bäst lämpat sig för bete. Kombinerat med att ekonomin inom området under en stor del av järnåldern kan antas ha byggt på boskapsskötsel förklarar detta att marken kunnat få en bestående status som betesmark. Detta är en grundförklaring till att stora arealer inom området utgjort vetningsbar mark.

Begreppet länderman eller landman är i grunden neutral och i den finns alltså egentligen ingen inherent betydelse angående förlänings storlek. Alla som innehade förlänt land (veitsle) har per definition varit ländermän. I praktiken har dock ländermän eller landmän använts som en särskild benämning för den klass av människor som här beskrivits. Det framgår dock att även andra har innehått förlänt land. Det är t ex känt att norska biskopar varit förläningsstagare som innehått sina förläningar mot tjänst och trohet (Andræ 1960:23f).

Även den tidigmedeltida biskopen i Sigtuna/Uppsala framstår därmed som en möjlig förläningsstagare inom området kring Mälarens inlopp. En möjlig ursprunglig biskopsförläning utgör den stora medeltida biskopsgården Bona på Munsö. Bonas mark är till stor del mycket låglänt och under äldre medeltid bör en omfattande del precis ha hunnit höja sig över vattenytan.

Här faller troligen även områdets tre rundkyrkor in i bilden: Munsö, Bromma och Solna. Dessa utgör Mellansveriges enda rundkyrkor. Rundkyrkor har påvisats att regelmässigt ha varit särskilt knutna biskopen (Runer 2006:119ff). Enligt en huvudsakligen äldre forskningstradition kan rundkyrkor ofta även ha fungerat för försvarsändamål (Frölén 1910–1911).

Även jarlar och kungar har kunnat innehåveitsle, som till skillnad från det ”riktiga” kronogodset inte varit knutet till ämbetets odalrätt.⁹ I Sverige finns tydliga indikationer på att jarlainstitutionen återkommande innehått sådana förläningar längs kusten, både i östra Östergötland och i östra malarlandskapen (kallade *rodens bo* i Östgöta lagen). Det är t ex möjligt att jarlen som förläningar innehått både Bo på Lidingö, Boo/Bona på Helgö och Hundhamra vid Norsborg¹⁰ (Zachrisson 2011:102).

En skildring av fientliga infall i Mälaren under äldre medeltid finns i Erikskrönikan (Jansson 1992:43f). Här beskrivs bland annat hur ryssar och ingermanlänningar förföljer Jon Jarl då han efter nio års krigande återvänder hem. De tränger in ända till Ekerö och har ihjäl jarlen på dennes gård Askanäs. Detta skedde första natten han kommit hem. Hans hustru lyckades komma undan och rymde till Hundhamra på andra sidan vattnet. Uppenbarligen fanns en stående militär styrka där. Hon lyckades således samla ihop ”folk och mycket makt” och hann ikapp anfallarna på ön Estbröte, knappt en mil från Askanäs. Där nedgjordes de och deras skepp brändes.

Episoden i Erikskrönikan avser att visa att det fortfarande i början på 1200-talet var möjligt för fiender att överraskande ta sig in i Mälaren. Den belyser därmed att det då fortfarande fanns ett behov av de stående hirderna. Krönikan hävdar att det var först genom Birger Jarls grundläggning av Stockholm med dess borg som Mälaren fick ett effektivt lås.

9 I själva verket finns inget som indikerar att någon annan än kungen i Uppsala, med sitt Uppsala öd, har haft gods knutna till ämbetets odal. För kungens del kan termen Uppsala bo, som förekommer i Östgöta lagen, ha använts för att inkludera de icke med odalrätt innehavda godsen (se Runer 2006, särskilt sid. 176ff, 218).

10 Hundhamra har tydliga storgårdsindikationer. På platsen finns bland annat storrögar, med fynd från vendeltid av bland annat vapen och ädelmetall, liksom en fornborg. I analogi med sätesgården i Bromsten (se vidare nedan) kallades en av de senare gårdarna här Borgh (Norsborg). Kring år 1300 innehades Hundhamra av hertigarna Erik och Valdemar. En gammal folklig tradition ger stöd för att platsen varit knuten till en jarl. Inom forskningen har det antagits att Hundhamra kan ha haft en särskild funktion att skydda Helgö, och senare även Birka (Nerman 1961; Zachrisson 2011:102).

Hjulsta – en tolkning

Arkeologiska spår

Platsen Hjulsta har använts länge, från åtminstone yngre bronsålder. Vid den arkeologiska undersökningen påträffades spår av flera mer tillfälliga byggnader och aktiviteter. Däremot fanns uppenbarligen ingen fast bebyggelse på platsen under tiden fram till yngre järnålder.

Hjulsta har sannolikt uppkommit som fast gårdsenhet under vendeltid, någon gång efter år 540 e.Kr. Bebyggelsen har sedan haft en kontinuitet på platsen fram till år 1960 då gården avhystes.

Uppkomsten av ett intilliggande gravfält kan knytas till gårdens äldsta fas och det har använts in i 900-tal (RAÄ 285 Stockholm/Spånga). Den mest centralt placerade och högst liggande graven utgjordes av en hög med upp till 12 meters diameter. Ovanpå högen hade en handkvarn placerats. I högen fanns tre eller fyra separata begravingar, med skilda dateringar. Den mest centrala gravläggningen, från sent 800-tal, innehöll gravfältets enda vapendetaljer i form av beslag till ett sköldhandtag och en pilspets. Graven innehöll i övrigt bland annat två keramikkräslor med tydliga baltiska influenser. Gravläggningen har daterats till sent 800-tal. I gravfältets övriga gravar påträffades fler indikationer på östligt, särskilt baltiskt, inflytande. I fyra gravar påträffades även bränt bröd.

Tre tydliga brott kan iakttas i Hjulstas bebyggelsefaser. Det tidigaste sker under 900-talets slut då omfattande jordmassor har påförts för att skapa en långsträckt öst-västlig terrass på den naturliga terrass som redan fanns på platsen och där den äldsta bebyggelsen låg. Man har varit mycket grundlig vid rivningen av de tidigare husen.

På terrassen har sedan en över 30 meter lång huslänga uppförts. Denna bestod av en bostadsdel i väster och en lika stor ladudel i öster. Utifrån makrofossilanalyser framgår ladudelen tydligt som en plats för lagring av spannmål.

Samtidigt med att terrassen anläggs flyttas också Hjulstas begravingar, från gravfält 285, som nu helt överges, till ett norr om byn liggande gravfält (RAÄ 102A Spånga/RAÄ 283 Stockholm). De gravar som finns på gravfält 102A består både av brandgravar och av skelettgravar. Flytten kan alltså inte enkelt förklaras som en effekt av att Hjulsta kristnats. Gravfält 102A används in i 1000-tal. Troligen har det upphört i samband med att kyrkan i Spånga tillkommit. Begravningarna har då skett på kyrkogården.

På gravfält 102A fortsätter den iakttagbara statusen i gravarna att variera, från högstatusgravar, med fynd av bland annat ett bysantinskt silverhänge, en glättbräda av valben och engelska silvermynt, till enkla gravar utan egentliga gravgåvor.

Att terrassen med det långa huset och gravfältet 102A hör samman kan, bortsett från att de har samma datering och ligger invid varandra, understödjas genom fynd knutna till huset. Här hittades en vikingatida glättsten av glas samt en mindre silverskatt som nedgrävts i terrassen och som innehöll samma slags engelska Ethelred-mynt som påträffats i en grav på gravfältet 102A. Att komplexet representerade en viss status framgår även av tydliga spår av hantverk av bland annat bronsgjuteri.

Nästa viktiga brott i bebyggelsen sker kring år 1100. Då anläggs en massiv nord-sydlig stensträng. Läget överensstämmer med den senare kända gränsen mellan Hjulsta Nedergård (Västergård) och Hjulsta Övergård (Östergård). Nu upphör också det långa huset på terrassen. Den äldre ladudelen fick stå kvar orörd men bostadsdelen revs. Istället uppfördes ett fristående mindre bostadshus.

Förhållandet indikerar sammantaget att det är nu som gårdsenheten klyvs i två, ett förhållande som sedan står sig så länge byn existerade.

Något senare, kring år 1200, sker ett nytt brott i bebyggelsen. Nu upphör Östergårdens bostadshus. Troligen flyttade det upp på höjden ovanför

terrassen. Ladan fick dock fortsatt stå kvar. Den verkar ha underhållits och kvarstått relativt långt fram i tiden. Nu försvinner alla tecken på östliga influenser eller högre status. De fåtaliga fynden är av vardaglig karaktär.

Ortnamnet Hjulsta

Det äldsta skriftliga omnämmandet av Hjulsta är från 1486, då det skrevs i *Hivlistha*.¹¹ Namn med Hjul- i förleden har tidigare antagits återgå på ett inte belagt mansnamn **Hiule* el. dyl. Detta har av Lena Peterson avvisats som orimligt. Hon föreslår att förleden istället ofta kan vara ett ombildat fornsvenskt *hul-* med ursprungsbetydelsen 'håla'. Hon utesluter emellertid inte en äldre tolkning att namnen i vissa fall kan avse hjul i betydelsen kvarn (Peterson 1986).

Det finns, veterligen, inga naturformationer eller andra företeelser i eller kring platsen för det nu diskuterade Hjulsta som kan styrka att namnet skulle återgå på en ursprungsbetydelse 'håla'. Däremot fanns ett utmärkt kvarnläge genom Hjulstas belägenhet invid Bällstaån, som rann direkt väster om gårdsbebyggelsen i Hjulsta.

Namnet Hjulsta kan därmed tolkas återgå på betydelsen kvarn. Förleden innehåller hjul i betydelsen kvarnhjul medan -sta är platsbetecknande. Namnet Hjulsta (*Hivlistha*) kan då rekonstrueras som ett fornsvenskt **hjulastad* med betydelsen 'platsen med kvarnarna (kvarnhjulen)'.¹²

Det kan konstateras att ingen kvarn i Hjulsta omnämns efter medeltidens slut. Den eller de namngivande kvarnarna i Hjulsta är alltså äldre och har uppenbarligen upphört före medeltidens slut.

¹¹ Skrivningen finns i jordeboken C39 i Riksarkivet; Lundholm 1954:78.

¹² Tolkningen av namnet innebär att hjulkvarnar sannolikt har funnits även vid Hjulsta i Enköpings-Näs socken, Uppland och Hjulsta i Munktorps socken, Västmanland. I området invid Hjulsta i Munktorps socken finns flera rinnande vattendrag. Vid Hjulsta i Enköpings-Näs finns idag inga rinnande vatten. Under yngre vikingatid-äldre medeltid kan emellertid en större sjö rekonstrueras direkt nordöst om platsen för gårdsbebyggelsen hörande till nuvarande Hjulsta säteri. Utifrån topografin har en avrinning funnits mot Mälaren i söder, direkt öster om nuvarande Hjulsta säteri.

De äldsta beläggen för vattenkvarnar i Skandinavien kommer från danskt område. Det finns flera arkeologiska belägg från vikingatid och tidig medeltid. Skriftliga omnämmanden finns från 1130-talet och framåt (Brink 2011:24ff).

Benämningen 'hjulkvarn' har endast använts om kvarnar med vertikalt ställda vattenhjul. Dessa kvarnar är genomgående betydligt större än kvarnar med horisontellt ställda vattenhjul, ofta kallade skvaltkvarnar eller fotkvarnar (Wadström 1952:133f).

Den typ av stora kvarnar med vertikala hjul som det kan ha varit fråga om i Hjulsta är relativt tekniskt komplicerade och var dyra att uppföra. Först vid 1100-talets slut bör kvarnar av denna typ ha börjat slå igenom i det medeltida Sverige. De äldsta skriftliga beläggen är från 1200-talet. Kvarntypen var som regel alltid knuten till större gods. Det var bara där som man hade behov av den kapacitet som en stor hjulkvarn innebar. Kvarnarna ägdes därmed som regel av adeln, kloster eller kronan. De vattenkvarnar som brukats och ägts av allmogen har utgjorts av de enklare skvaltkvarnarna. Skillnaden mellan dessa två kvarntyper och ägargrupper var tydlig. Under medeltiden framträdde allt mer en motsättning dem emellan, vilket bland annat visar sig i lagstiftningen (Wadström 1952:30f, 87ff).

Det är inte troligt att Hjulsta i sig själv skulle ha utgjort ett storgods med behov av en stor hjulkvarn. Det finns inte något i de äldsta skriftliga källorna som antyder att byn haft ett sådant ursprung. Under medeltiden omtalas en gård i Hjulsta som landbobebyggelse.¹³ Byns kända historiska avgränsning motiverar inte heller ett epitetsom storgård. Byns mark kan knappast ha varit större under järnåldern. Dels måste delar av den historiska byns mark då ha utgjorts av vatten eller varit sank, dels gränsar Hjulsta åt alla håll mot enheter med namn och fornlämningar som visar att de måste ha funnits under yngre järnålder. Jag väljer därför

¹³ Det äldsta omnämmandet av Hjulsta finns, som ovan nämnts, i jordeboken C39 från 1486, där det anges att den östra gården hade avradsskyldighet (namnet identifierat i Pellijeff 1956:6).

att söka förstå platsen Hjulsta utifrån att den ingått som en komponent i ett storgods.

Hjulsta som komponent i ett storgods

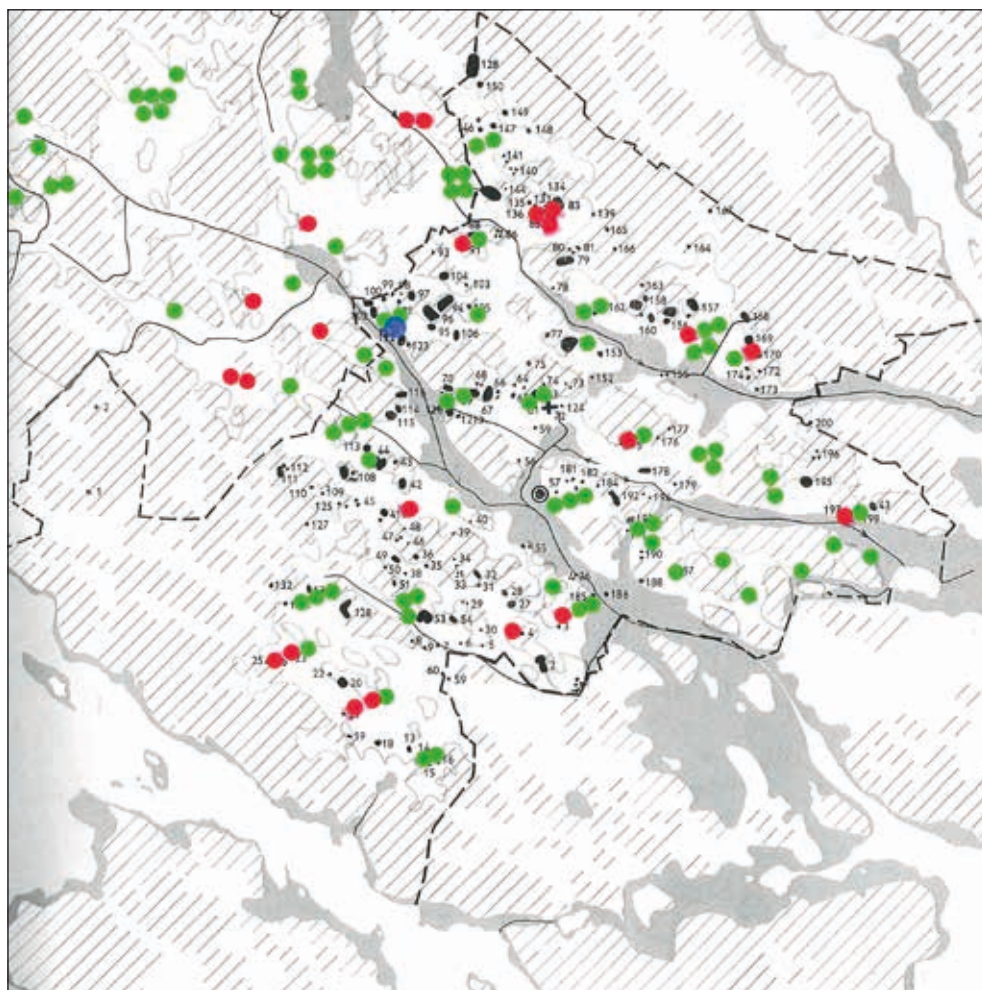
Utifrån förekomsten av hjulkvarnen kan det antas att Hjulsta ingått i ett storgods. Det finns flera omständigheter som stödjer att detta storgods kan ha haft ett ursprung som en järnålderstida förläning.

För det tänkta storgodset/förläningens utbredning kan vi anta att förekomsten av frälsejord inom området ger en ledtråd. Därigenom nås en utgångspunkt att åtminstone den centrala delen av det som senare blev Spånga socken kan ha ingått. En grund kan här antas vara det kustnära läget, som

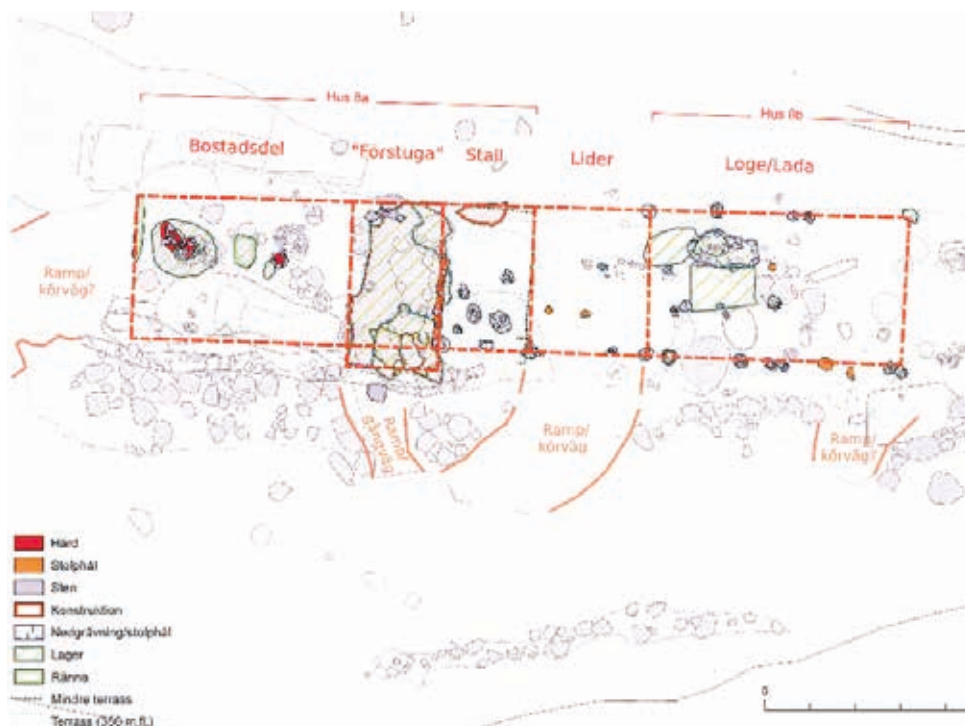
inneburit att marken äldst kan ha haft hävd som betesmark.

Om vi tittar närmare på de ortnamn inom Spånga socken som kan ha uppkommit under järnåldern så uppvisar de också en likhet med ortnamnen på Lidingö, genom att namnen ofta är naturbetecknande och/eller relaterade till gårdsdrift.¹⁴ Järnålderns gårds- och bynamn i området förefaller också, i likhet med Lidingö-namnen, på ett slående sätt sakna personnamnsförleder. Namn med personnamnsförleder är annars mycket vanliga. Att

14 Exempel på naturnamn: Eggeby (innehåller ek-), Hässelby (hassel-), Rissne (risbeväst-), Vinsta (gräs?-); vattenindikerande namn: Spånga (spång-), Rissne (-ö), Ursvik (uddvik?); gårdsdrift: Hästa (hässjor-), Värsta (vädur?-), Hjulsta, Tensta (tina-[fiskeredskap]).

Figur 2. Frälsenheter (gröna punkter) och skatteenheter (röda punkter) inom det medeltida Spånga och Järfälla, ställda mot fornlämningsbilden och den äldre järnålderns vattennivå. Underlagskartor ur DMS och Biörnstad 1966.

Figur 3. Huset i Hjulsta från sent 900-tal. Rekonstruktion. Efter Dardel et al 2010, s. 70.

namnen saknas här kan antas som en indikation på frånvaron av privatägda gårdar.

Det nu diskuterade området gränsar också mot ytterligare antagliga förläningar. Mot nordöst ligger således Hersby i Sollentuna, och i öster ligger Solna och Bromma med sina rundkyrkor. Det kan därmed antas att hela denna domän till stor del utgjorts av sammanhängande vetningsbar mark.

Inom eller i direkt anslutning till området i öster har en husaby funnits (Widbäck 2004; Andersson 2011:14ff). Husabyar utgjorde väl definierade förvaltningsenheter som var länkade till ett bestående administrativt system. Husabyar kan antas ha varit centra med koppling till både en övergripande kungamakt och ett lokalt kollektiv (Runer 2006:173ff). Husabyn i Spånga blir därmed ytterligare ett stöd för att vårt tänkta storgods haft en grund som knutet till ett kollektiv.¹⁵

¹⁵ Direkt invid Husby, i tingsskogen invid Granby, låg också den äldre tingsplatsen för Sollentuna härad (Ahnlund 1966:108f).

Vad tjänade järnåldersgården i Hjulsta för syfte inom detta storgårdskomplex? Vi har konstaterat att Hjulsta i sig självt inte kan ha utgjort en egentlig storgård. Samtidigt finns spår av en bebyggelse delvis utöver det vanliga. Den terrass med tillhörande stort hus som uppfördes under 900-talets slut har således inneburit stora investeringar. Ett syfte var uppenbarligen att gården skulle synas. Utifrån har huset troligen sett ut som en hallbyggnad. Den ca 34 meter långa huslängan var dock invändigt inte uppbyggd som en sammanhållen hall. Bostadsdelen utgjorde "endast" av den västra tredjedelen av huslängan. Den mellersta tredjedelen av huslängan utgjordes av ekonomiutrymmen i form av förstuga, stall och lider. Hela den östra tredjedelen av huslängan utgjordes av en stolpburen ladudel som användes för spannmålsförvaring.

Det finns fler spår som pekar mot att gården kan ha haft en funktion relaterad till spannmålsodling, malning och brödbakning. Här kan nämnas den vridkvarn som låg symboliskt placerad ovanpå

centralgraven högst uppe på gravfältet Stockholm/Spånga 285.¹⁶

Hjulstas läge invid strömmande vatten har även inneburit möjligheten att anlägga vattendrivna kvarnar. Även om den stora hjulkvarn som funnits här är en medeltida företeelse finns det inget som talar emot att äldre kvarnanläggningar, i form av mindre skvaltkvarnar, kan ha funnits här redan tidigare.

De gravfynd som påträffats talar för att vissa individer på Hjulsta har haft en hög status. Bland gravarna som visar mot högre status finns flera kvinnogravar. Många fynd visar mot utländska influenser, eller i vissa fall t o m mot utländsk härkomst. Däremot finns få indikationer på vapen.

En tolkning är att Hjulsta utgjort en gård för en de ja och/eller en bryte. Det skulle kunna förklara de företeelser som ovan beskrivits.

Bryten fungerade som en förvaltare som på gårdsinnehavarens uppdrag skötte gårdens drift. Bryten var vanligen ofri, men genom sin position åtnjöt han ofta en hög social status.¹⁷ Benämningen bryte kommer av hans ansvar att utfodra gårdens arbetskraft. Det var han som ”bröt brödet” (Brink 2009:79ff).

16 Även förekomsten av de brända bröd som påträffades i flera av gravarna har ett uppenbart samband med att betona brödets betydelse, även om detta förhållande inte är unikt för Hjulsta. Fynd av bränt bröd är ett generellt relativt vanligt gravfynd i den yngre järnålderns gravar inom ett område i östra Mälardalen. Detta är kopplat till att brödet under folkvandringstid-vendeltid får en stark ställning i områdets matkultur, något som i sig är knutet till framväxten av maktcentra i form av bland annat tidens bebodda borgar/befästa storgårdar. Centrum för detta område är de kustnära delarna av södra Uppland (Bergström 2007, t ex s. 194f). Brödets genombrott inom området skulle därmed kunna antas som länkat till att spannmålsodlingen utgjort en allt viktigare bas inom det framväxande förläningssystemet. Brödets betydelse för förläningarna har säkert också inneburit ett genombrott för den administrativa terminologi som baserades på brödet (bryte, de ja osv; se Brink 2009).

17 Som Skånelagens bestämmelser angående brytar visar var dock per definition en bryte inte ofri (Holmbäck & Wessén 1943:133ff). Brytar fanns på alla samhällsnivåer, och deras status återgick på vem som var deras uppdragsgivare/herre. En kunglig bryte har således givetvis haft betydligt högre status än den bryte en bonde satte för gården under sin bortavaro.

Den som hade ansvar för att brödet blev bakat var brytens kvinnliga motsvarighet de ja. Liksom bryten var de ja också i grunden ofri. Hennes benämning kommer sig i sin tur just av skyldigheten att bereda brödet. De flertaliga kvinnliga gravarna med mer prestigefulla gravgåvor kanske är anlagda för gårdens de ja.

Hjulsta skulle med denna tolkning ha varit en centralplats för godsets drift och för utspisningen av de trälar som arbetade inom godskomplexet.

Flera av de övriga iakttagelser som gjordes i samband med den arkeologiska undersökningen av Hjulsta bytomt kan förklaras utifrån att Hjulsta ingått i en järnålderstida förläning. De brott som kan iakttas i gårdens bebyggelse har då samband med att förläningen bytt innehavande släkt. Så länge som en förläning innehafts av förläningstagare tillhöriga samma släkt, det vill säga i praktiken gått i arv från far till son, så länge har troligen också det storgods som fanns på den förlänade marken präglats av kontinuitet. Man kan då t ex anta att också bryteämbetet kunnat gå i arv inom brytens släkt.

När en ny förläningstagare, tillhörig en helt ny släkt, har tillsatts bör det däremot ofta ha kunnat generera tvära brott. På huvudgården har antagligen ofta den gamla bebyggelsen rivits och ny bebyggelse uppförts. Den nya innehavaren har också antagligen ofta anlagt ett nytt gravfält för sin släkt. Ofta fanns nog i dessa handlingar ett symboliskt avståndstagande eller anknytande från/till den föregående innehavaren och dennes släkt. T ex kan den nya innehavaren ibland tänkas ha anlagt sitt gravfält ovanpå resterna av föregångarens rivna bebyggelse (jfr Renck 2009:II:6–8, 38–40).

På samma sätt har antagligen bryten setts som knuten till den tidigare innehavaren, och därför bytts ut. Den äldre bebyggelsen på brytens gård kan i samband med detta ha rivits, och ny bebyggelse uppförts i dess ställe. Det äldre gravfält som använts har också övergivits, och ett nytt har anlagts. Detta är

helt i linje med vad som kunnat iakttas för Hjulstas del. Den nya förläningstagaren har markerat sitt övertagande genom nya byggnader för bryten och, åtminstone i ett fall, ett helt nytt gravfält.

Den uppdelning av gården Hjulsta i två delar som troligen skedde kring år 1100 kan visa på att den äldre förläningen blivit ärftlig. Delningen kan markera två arvingar. En sådan förändring för ländermännens förläningsinnehav kan igenom västgöotalagarna alltså spåras att ha skett (senast) under 1200-talet (se ovan). Här har detta i så fall skett tidigare.

Brottet kring år 1200, då gårdarnas iakttagbara status sjunker, kan tolkas indikera en definitiv omorganisation av storgodset. Brottet kan förstås som att det är nu Hjulsta har blivit två landbogårdar. Att det finns en krans av tidiga torpställen kring Hjulsta kan visa på att en del av storgårdsdriften behållits, men att den nu baserats på torpare, ofta säkert i form av frigivna trälar, som haft att göra dagsverken.

Det är knappast orimligt att uppkomsten av den stora hjulkvarnen har samband med denna omvandling. Där säden tidigare malts med mer arbetsintensiva handkvarnar eller mindre skvaltor har det nu uppstått behov av en mer effektiv större vattendriven kvarn.

Huvudgård, hird och kyrka

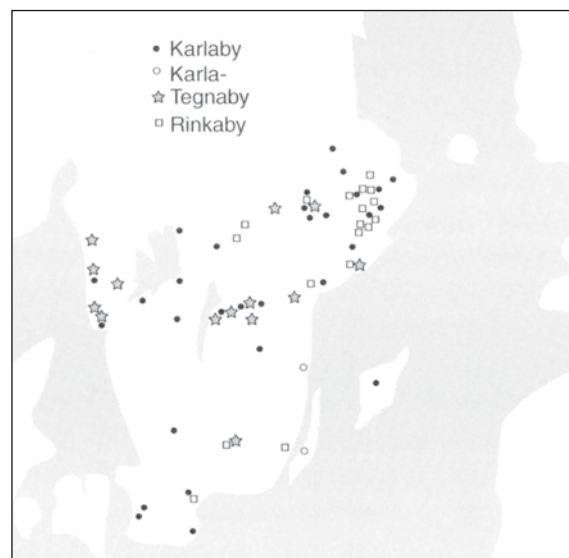
Det återstår att identifiera det tänkta storgodsets huvudgård. Den rimligaste kandidaten är Bromsten. Vid Bromsten finns en borg/befäst gård med husterrasser (RAÄ 58 Spånga). Troligen är den från folkvandringstid eller äldsta vendeltid (Olausson 2007:17). Direkt invid borgen i sydost finns Bromstens gamla bytomt/gårdstomt (RAÄ 338 Spånga).

De äldsta historiska dokument som nämner Bromsten (*de Brumasteni*) är från 1200-talets slut. Av dokumenten framgår att Bromsten då utgjorde en sätesgård. Efterledet ”-sten” i namnet Bromsten

kommer sig av borgen/befästningen runt gården. Förleden är genitiv av inbyggarbeteckningen *brommar*, som avser invånarna i Bromma. Bromsten kan alltså tolkas betyda ’brommabornas borg’ (SOL:48).

Sammantaget anas att enheten Bromsten kan ha utgjort en huvudenhet redan under folkvandringstid, och att den funktionen har haft en kontinuitet in i medeltid.

Granne med Bromsten, ca 1,5 km mot nordöst, låg Rinkeby. Namnet innehåller det fornsvenska **rinker* ’man, krigare’ i genitiv pluralis (SOL:255f). Det har alltså betydelsen ’krigarnas gård’. Denna kan antas att åtminstone under en del av yngre järnålder ha varit en centralplats för den hird som förläningstagaren på Bromsten upprätthöll.¹⁸

Figur 4. Namn som indikerar förekomst av hird/följesmän i Sverige. Efter Brink 1999, s. 425. Av kartan framgår bland annat att det finns en koncentration av dessa namn i östra Mälarenområdet.

¹⁸ Ytterligare ett möjligt sådant "hird-namn" finns i socknen, i form av det i sockens nordvästra del (invid Igelbäcken) belägna Akalla, som kan ha haft en betydelse "åkarlarnas by" (Ahnlund 1966:146, 233 not 56; SOL:17). Benämningen karlar avsåg, liksom rinkar, krigare. Akalla kan därmed, liksom Rinkeby, antas att ha hyst militärer/hirdmän.

Cirka 400 meter sydväst om läget för den historiska byn Rinkeby, mellan Bromsten och Rinkeby, fanns ett gravfält med manifest läge uppe på en höjd (RAÅ 178 Spånga). Gravfältet har tidigare benämnts "Kinnekulle" (ATA). Gravarna utgjordes ursprungligen av fyra högar och fjorton stensättningar samt en stensamling. Gravarna har undersökts, och samtliga var brandgravar med en datering till vendeltid – äldre vikingatid. I den rikaste graven, som innehöll ben av en vuxen man och ett barn, gjordes fynd av bland annat spelpjäser, glas och vapen och här fanns ben av två rovfåglar, tre hästar, tre hundar, två individer vardera av nöt, svin och får/get samt fyra tamfåglar (Biuw 1992:144ff).¹⁹

Det kan antas att gravfältet innehållit medlemmar av horden i Rinkeby eller ledande personer i den ätt som härskade på Bromsten under perioden vendeltid – äldre vikingatid.

Under gravfältet Spånga 178 fanns rester av äldre bebyggelse. Fynd visar mot att bebyggelsen här funnits under folkvandringstid, och det är möjligt att bebyggelsen nära föregått anläggandet av gravfältet. Detta skulle då kunna utgöra ett spår av att en ny förläningstagare tillträtt någon gång under vendeltid.

Ett liknande gravfält som Spånga 178 utgör gravfältet Spånga 192, som är beläget ca 1 km öster om Bromsten och 800 meter söder om Rinkeby. Gravfältet, som är helt oundersökt, består av fem större högar och femton stensättningar.

Den kyrka, Spånga kyrka, som uppförs direkt invid Bromsten och Rinkeby, kan antas att äldst ha utgjort en gårdskyrka som var knuten till innehavaren av Bromsten. Vid kyrkan har påträffats ett större antal fragment av runristade tidigkristna gravmonument. Monumentens datering visar mot att en kyrka kan ha funnits här redan vid 1000-talets mitt (se Wändesjö & Källström 2009:32ff). Denna typ av

¹⁹ En både till det yttre och till det inre gravskicket liknande rik grav har utgrävts i Rinkeby i Vallentuna (gravfältet RAÅ 27 Vallentuna sn). Graven kan dateras till 600-talets början eller mitt (Sjösvärd 1989).

monument brukar anses vara stormansindikerande. Uppenbarligen har kyrkan inte heller använts för begravingar av alla i närområdet.²⁰

En signet från 1300-talets senare del som påträffats invid kyrkan har genom dess inskrift kunnat bestämmas som tillhörande Johannes, präst i Spånga. Signeten har ett vapen som visar att Johannes tillhört högfrälset (Ahnlund 1972:31ff). Detta är en mycket god indikation om att en patronatsrätt förelagat, dvs. att ägaren till Bromsten har haft rätten att föreslå vem som skulle bli präst i Spånga kyrka. Denna patronatsrätt återgår troligen på kyrkans ursprungliga status som stormannens enskilda kyrka.

Figur 5. Herr Johannes signet med Frössviksättens vapen. Efter Ahnlund 1972, s. 32.

En indikation på kyrkans ursprung som läntermannens kyrka är det unika relikskrin som fanns i kyrkan ända fram till 1800-talet och som, såvitt känt, till dess alltid stått på kyrkans högaltare (nu i Statens historiska museum). Skrinet är ett tyskt emaljarbete från 1100-tal. Det har på ena långsidan en framställning av den välsignande Kristus

²⁰ Det närbelägna Rissne har således ett tidigkristet gravfält som verkar ha använts fram till omkring år 1100 (Runer & Sillén 2013). Då fanns troligen redan kyrkan i Spånga.

Figur 6. Sankt Gereon på reliksskrinet från Spånga.
Foto författaren.

flankerad av två oidentifierade evangelister och två änglar. Den andra långsidan visar Jungfru Maria i orantpose. Den ena kortsidan är öppen. På den andra kortsidan finns ett helgon avbildat. Det rör sig om en gloriaförsedd krigare klädd i ringbrynja, spetsig hjälm och beväpnad med sköld och ett spjut försett med ett fälttecken/en fana. Helgonet är Sankt Gereon, krigarnas beskyddare (Tuulse & Lindqvist 1959:148ff).

Tack

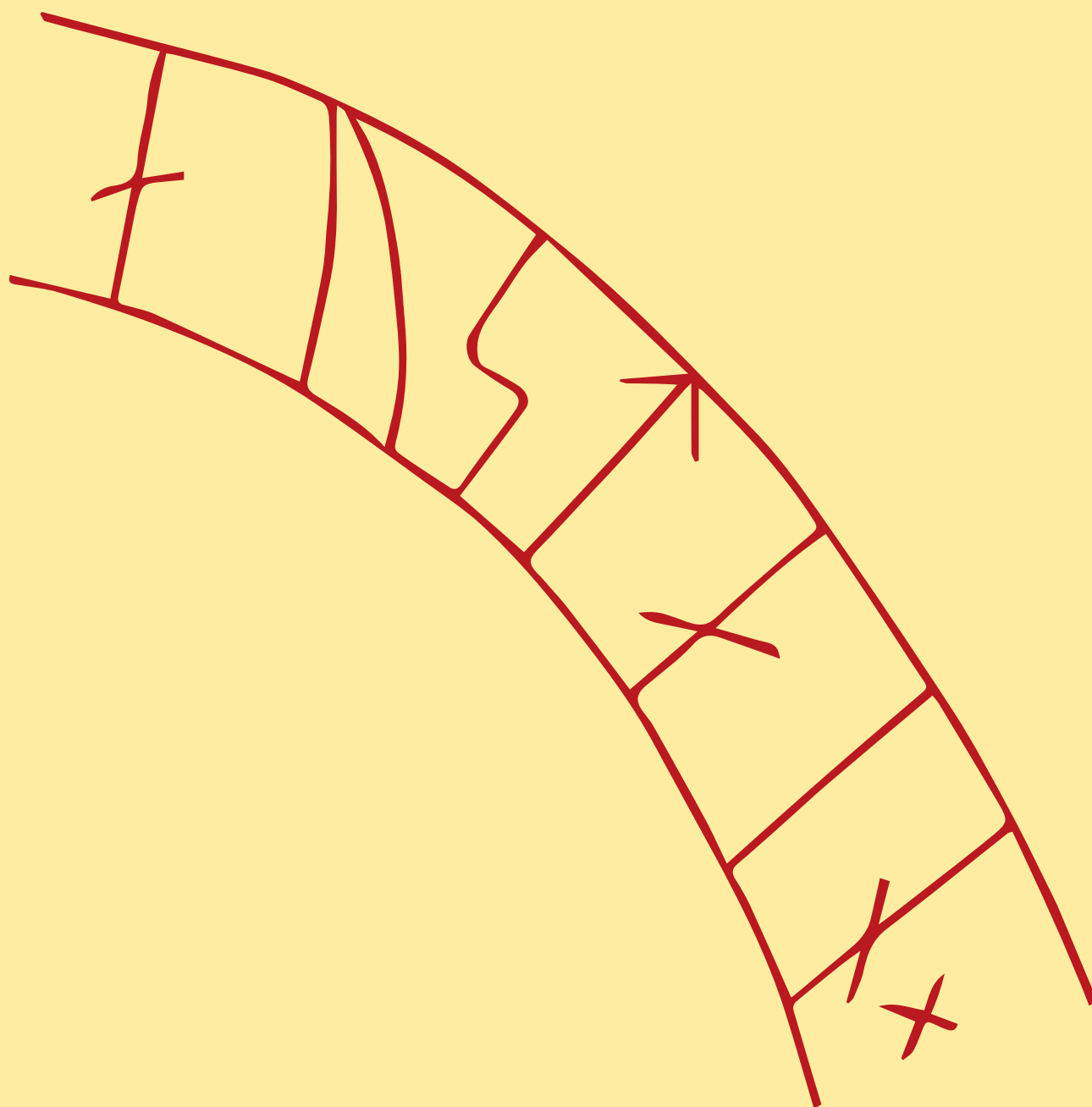
Tack till Anders Andrén, Thomas Lindkvist och Per Vikstrand som läst manus i ett tidigt skede och kommit med konstruktiv kritik. Tack även till Torun Zachrisson, som läst och kommenterat ett tidigt utkast. Torun ska också ha ett särskilt tack för kontrollen vid Koltorp på Lidingö. Per Vikstrand tackas också särskilt för svar på diverse frågor angående olika ortnamn och deras möjliga tolkningar samt för tillhandahållna artiklar. Även Magnus Källström tackas för svar på frågor av språklig karaktär.

Referenser

- Ahnlund, Henrik. 1966.** Spångas bebyggelsehistoria. I: *Spånga sockens historia*, s. 96–238. Stockholm.
- Ahnlund, Henrik. 1972.** Herr Johannes signet. I: *Spånga före Tensta*. Stockholm.
- Andersson, Vilhelm. 2011.** *Hersen och busbyn. Arkeologiska studier i Sollentunas vikingatid*. Institutionen för arkeologi och antikens kultur. Stockholms universitet. Stockholm.
- Andrä, Carl Göran. 1960.** *Kyrka och frälse i Sverige under äldre medeltid*. Studia Historica Upsaliensia IV. Uppsala. Diss.
- ATA** = Antikvarisk-topografiska arkivet, Stockholm.
- Bergström, Liselotte. 2007.** *Gräddat. Brödkultur under järnåldern i östra Mälardalen*. Theses and papers in scientific archaeology, 9. Stockholms universitet. Diss.
- Biuw, Anita. 1992.** *Norra Spånga. Bebyggelse och samhälle under järnåldern*. MStockholmsmonografier 76. Stockholm. Diss.
- Biörnstad, Margareta. 1966.** Spångas förhistoria. I: *Spånga sockens historia*, s. 1–81. Stockholm.
- Brink, Kristoffer. 2011.** *Initiativtagarna till teknikspridning under tidig medeltid, med utgångspunkt i sydskeandinavien och vattenmøllor*. Institutionen för arkeologi och antikens historia. Lunds universitet. Lund.
- Brink, Stefan. 1999.** Social order in the early Scandinavian landscape. I: Fabech & Ringtved (red.) *Settlement and Landscape. Proceedings of a conference in Århus, Denmark May 4–7 1998*, s. 423–439. Jutland Archaeological Society. Aarhus.
- Brink, Stefan. 2009.** Familj och kollektiv i det äldre samhället i Norden. I: *Saga och sed*, s. 79–89. Uppsala. Kungliga Gustav Adolfs akademien.
- Bøe, Arne. 1965.** Lendmann. I: *Kulturbistorisk lexikon för nordisk medeltid 10*, sp. 498–505. Malmö.
- Dardel, Erik & Hed Jakobsson, Anna & Lindblom, Cecilia & Runer, Johan & Svensson, Kenneth. 2010.** *Hjulsta: en gård från vikingatid och medeltid och ett gravfält från vendel- och vikingatid*. Upplands Väsby.
- DMS** = Det medeltida Sverige (1972–)
- Frölén, Hugo F. 1910–1911.** *Nordens befästa rundkyrkor. En konst- och kulturbistorisk undersökning*. Del 1–2. Stockholm.
- Helgason, Jón (red.). 1924.** *Heiðreks saga. Hervarar saga ok Heiðreks konungs*. København.
- Hellberg, Lars. 1978.** Schwedische Ortsnamen und altwestnordische Dichtersprache. I: *The Vikings. Proceedings of the symposium of the Faculty of arts of Uppsala university, june 6–9, 1977*, s. 67–77. Uppsala.
- Hellberg, Lars. 1979.** Forn-Kalmar. Ortnamnen och stadens förhistoria. I: *Kalmar stads historia 1. Kalmarområdets forntid och stadens äldsta utveckling. Tiden intill 1300-talets mitt*, s. 118–166. Kalmar.
- Hertzberg, Ebbe. 1893.** *Len og veizla i Norges sagatid*. Germanistische Abhandlungen zum LXX Geburtstag Konrad von Maurers. Göttingen.

- Holmbäck, Åke & Wessén, Elias. 1943.** *Svenska landskapslagar. Fjärde serien: Skånelagen och Gutalagen.* Stockholm.
- Holmbäck, Åke & Wessén, Elias. 1946.** *Svenska landskapslagar. Äldre västgöotalagen, Yngre västgöotalagen, Smålandslagens kyrkobalk och Bjärköarätten.* Stockholm.
- Jansson, Sven-Bertil (red.). 1992.** *Erikskrönikan.* Stockholm.
- Koht, Halvdan. 1966.** Norsk historieskrivning under kong Sverre. I: Holmsen (red.) *Norske middelalder. Utvalgte avhandlinger for historiestudiet.* Oslo.
- Ljungberg, Helge. 1938.** *Den nordiska religionen och kristendomen. Studier över det nordiska religionsskiftet under vikingatiden.* Nordiska texter och undersökningar 11. Stockholm. Uppsala universitet. Diss.
- Ljunggren, Karl Gustav. 1959.** *Landman och boman i vikingatida källor. Arkiv för nordisk filologi* 74, s. 115–135. Lund.
- Lundholm, Kjell-Gunnar. 1954.** Jordeboken C39 i Riksarkivet. I: *Vetenskaps-Societetens i Lund Årsbok*, s. 75–86. Lund.
- Munch, Peter Andreas. 1873.** Om de saakaldte "Lendirmenn" i Norge. I: *P. A. Munch. Samlede Afhandlinger I. Udgivne efter offentlig foranstaltning af Gustav Storm*, s. 77–101. Christiania.
- Nerman, Birger. 1961.** Till vilken ätt ha de stora gravhögar vid Norsborg i Botkyrka hört? I: *Fornvännen* 56, s. 97–109. Stockholm.
- Olausson, Michael. 2007.** *En vallomgärdad storgård på Lindö utmark. Kartering av en inhägnad storgård, RAÄ 42, en gårdsbebyggelse, RAÄ 75:2, två gravfält, RAÄ 43 och 75:1 samt delar av ett stensträngssystem RAÄ 115, Lindö och Nyby, Kärrobo socken, Västmanland.* Rapporter från Arkeologiska forskningslaboratoriet 10. Stockholm.
- Olsen, Magnus. 1960.** Hvor bodde Arinbjørn herse? I: *Edda- og skaldekvad. Forarbeider til kommentar* 3. Oslo.
- Pellijeff, Gunnar. 1956 (tr. 1957).** Jordeboken C 39 i Riksarkivet. Kommentar till en jordeboksutgåva. I: *Namn och bygd* 44. Uppsala.
- Peterson, Lena. 1986.** Jularbo, mansnamnet *Hiule och något om ortnamn på (H)jul-. I: *Namn och bygd* 74, s. 159–168. Uppsala.
- Rahmqvist, Sigurd. 1986.** Gamla Uppsala by - Upplands största. I: *Uppsala stads historia* 7, s. 254–271. Uppsala.
- Rahmqvist, Sigurd. 1996.** *Sätessgård och gods. De medeltida frälsegodsens framväxt mot bakgrund av Upplands bebyggelsehistoria.* Uppsala. Stockholms universitet. Diss.
- RAÄ + nr = nr i Riksantikvarieämbetets fornminnesregister.**
- Renck, Anna Maria. 2009.** *Gården som upphörde. Om en järnåldersbygds förändring i mellersta järnålder.* Rapporter från Arkeologikonsult 2009:2095. Upplands Väsby.
- Runer, Johan. 2006.** *Från hav till land eller Kristus och odalen. En studie av Sverige under äldre medeltid med utgångspunkt från de romanska kyrkorna.* Stockholm. Diss.

- Runer, Johan & Sillén, Peter. 2013.** Manuskript. *Liv och död för tusen år sedan*. Särskild arkeologisk undersökning av gravfält 193, Spånga socken. Rapporter från Arkeologikonsult 2431. Upplands Väsby.
- Sawyer, Peter. 1991.** *När Sverige blev Sverige*. Occasional papers on medieval topics 5. Alingsås.
- Sjösvärd, Lars. 1989.** *HaukeR - en rinker från Vallentuna*. Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer Rapport UV 1989:2.
- SOFI/Ortnamnsregistret** = Digitala ortnamnsregistret vid Institutet för språk och folkminnen (SOFI), Uppsala: <http://www.sofi.se/ortnamnsregistret>
- SOL = Wahlberg, Mats (red.). 2003.** *Svensket ortnamnslexikon*. Stockholm.
- Stensland, Per G. 1945.** *Julita klostets godspolitik*. Nordiska museets handlingar 22. Sörmländska handlingar 10. Stockholm.
- Ståhle, Carl Ivar. 1946.** *Studier över de svenska ortnamnen på -inge*. Skrifter utgivna av Kungl Gustav Adolfs akademien 16. Studier till en svensk ortnamnsatlas 3. Uppsala. Diss.
- Ståhle, Carl Ivar. 1954.** Lidingö under forntid och medeltid. En namn- och bebyggelsehistorisk studie. I: *Ortnamnssällskapets i Uppsala årsskrift*, s. 3–31. Uppsala.
- Sö + nr.** = *Södermanlands runinskrifter*. Granskade och tolkade av Erik Brate & Elias Wessén. Sveriges runinskrifter 3. Kungl. Vitterhets-, Historie-, och Antikvitets Akademien. 1924–1936. Stockholm.
- Tuulse, Armin & Lindqvist, Gunnar. 1959.** *Spånga och Hässelby kyrkor*. Stockholms kyrkor VIII:2. Sveriges kyrkor 83. Stockholm.
- Vikstrand, Per. 2008.** Äldre ortnamn i Össeby-Garns socken. I: Brylla & Strandberg (red.) *Namn från land och stad. Hyllningsskrift till Mats Wahlberg 25 maj 2008*, s. 189–201. Uppsala.
- Vikstrand, Per. 2011.** Uppländska härsar. I: *Uppländska namnstudier. Valda namnspalter ur Upsala nya tidning 1982–2002*. Uppsala.
- Wadström, Roger. 1952.** *Svenska kvarnstermer. Studier över kvarnens och malningens terminologi i svenska dialekter med särskild hänsyn till de västsvenska jämte kortfattad framställning av de svenska kvarntyperna och deras utveckling*. Uppsala. Diss.
- Widbäck, Barbro. 2004.** *En Husaby utan kyrka. Arkeologiska studier kring Husby i Spånga, Uppland*. Institutionen för arkeologi och antikens kultur. Stockholms Universitet. Stockholm.
- Wändesjö, John & Källström, Magnus. 2009.** *Spånga kyrkogård, förhistorisk boplats & medeltida bygghytta*. Stockholms stadsmuseum arkeologisk rapport 2009:2.
- Zachrisson, Torun. 1998.** *Gård, gräns, gravfält. Sammanhang kring ädelmetalldepåer och runstenar från vikingatid och tidigmedeltid i Uppland och Gästrikland*. Stockholm. Diss.
- Zachrisson, Torun. 2011.** Arkeologin bakom Rimbert. Om Hergeirs och Gautberts kyrkor och borgen i Birka. I: *Fornvännen* 106, s. 100–112. Stockholm.

Øystæin
"... Östen ..."

Rinkaby och karlabyar

- gårdar för krigare?

Av P. Bratt

Abstract

Ortnamnsforskare har länge hävdat att vissa ortnamnsgrupper kan gå tillbaka på särskilda benämningar på krigare under järnåldern. I de isländska sagorna och i de anglosaxiska källorna förekommer en rad titlar på krigare som ingått i hirden eller liden: *rinkar*, *karlar*, *búskarlar*, *sveinar*, *þegnar*, *drengjar*, *sessar*, *safnbúar* m.fl. (Brink 1999:424). Flera av dessa benämningar anses av ortnamnsforskare återfinnas i ortnamn såsom Rinkeby, Karleby, Svenneby och Tegneby i Norden (t.ex. Elgqvist 1947:95 ff., Hellberg 1984). I Sverige har tegnebyarna en klar tyngdpunkt i väst, medan rinkabyarna bara förekommer i östra Sverige. Karlabyarna finns spridda i båda områdena, medan svennebyarna som är betydligt färre än de övriga ortnamnsgrupperna återfinns i götalandskapet. Mest frekventa är rinkabyar och karlabyar med 23 respektive 31 belägg i Sverige, vilka främst är koncentrerade till östra Mälardalen. I detta område finns de bästa förutsättningarna för att arkeologiskt pröva om dessa ortnamnsgrupper verkligen kan knytas till följeskrigare eller krigare överhuvudtaget, vilket är min avsikt med denna uppsats.

Rinkabyar och karlabyar i ortnamnsforskningen

Först lite om de språkhistoriska teorierna bakom tolkningen av rinkabyar och karlabyar som gårdar för krigare. Förledet i Rinkeby anses av ortnamnsforskarna gå tillbaka på ett gammalt germanskt ord (feng. *rinc*, fsax. *rink*, fhty. *rinch* och fisl. *rekker*), för edsvuren yrkeskrigare av hög rang hos en furste eller hövding, dvs en följeskrigare (Elgqvist 1947, 1959:174, Hellberg 1984:92).

Karlabyarnas betydelse har främst diskuterats av ortnamnsforskaren Lars Hellberg (1984). Enligt denne har ordet karl (urgerm. **karlaʒ*) använts i hela östra Norden för fria bönder i tjänst hos kungen eller dennes representanter. Vidare anser Hellberg att dessa karlar var edsvurna följesmän, liksom *rinkarna*, men haft en betydligt lägre status. De typiska karlarna menar han ”är för krigstjänst särskilt uttagna eller utskrivna unga män ur lägre samhällsskikt”. Rent etymologiskt tycks ordet *karl* betyda fri man och bonde. Hellbergs slutsats att de också var krigare tycks grunda sig dels på att ordet förekommer i sammansättning med *buskarl* (hirdman) och fornengelskans *ceorl* (krigare), dels på förhållandet att man i fogderäkskaperna från

Gustav Vasas tid skiljde mellan yrkeskrigare och av kronan värvade bönder, där de senare kallades karlar. Hellberg menar att benämningen karl för bondesoldater levt kvar sedan forntiden, även om karlabyarna sedan länge förlorat sin militära betydelse. Som stöd för sin syn på tolkningen av rinkabyarna och karlabyarna pekar Hellberg på att båda ortnamnsgrupperna ofta uppträder i centralortssammanhang, som för denne är kärnbebyggelser med Tuna-namn. Hellbergs föregångare på forskningsområdet, Eric Elgqvist, menade att rinkabyarnas östliga utbredning i Sverige och läge i landskapet vittnade om att de markerade strategiskt viktiga punkter utefter sjöleden från Mälaren till de danska öarna (Elgqvist 1959:176f). *Rinkarna* hade enligt Elgqvist uppkommit som en särskild krigarklass med anknytning till det svenska sjökrigsväsendet redan under äldre järnålder.

Senast uppmärksammades ortnamn kopplade till krigare, bl.a. rinkabyar och karlabyar, av Stefan Brink som i en rad uppsatser och i sin senaste bok om nordisk trälldom diskuterat hur de forntida ortnamnen i östra Sverige vittnar om järnålderns samhällstruktur (Brink 1996, 1997, 1998, 1999, 2012). Brink preciserar den fornnordiska betydelsen av ordet *rink* till ”man, krigare, hjälte” och hänvisar

till språkforskaren Gabriele von Olberg som hävdar att den fornhögtyska motsvarigheten *rinch* i de saliska lagarna även har innebörden ofri såväl som ung (Brink 2012:152). Utifrån von Olbergs tolkning av ordets betydelse i dessa lagar menar Brink vidare att en *rink* i detta sammanhang, d.v.s omkring 500 e.Kr i frankerriket, kunde ha både en ofri och fri status. Även orden *karl* och *sven* kan enligt Brink även haft innebörden ofri och samtidigt äldre respektive ung krigare. Detta menar han speglar ett återkommande tema i den forngermanska världen att krigarföljet var uppdelat i två ålderskategorier. Brink exemplifierar med att så var fallet i Beowulf och i England under tidig anglosaxisk tid. Kungen och aristokraternas följen var då uppdelade i ”prövade män” (*duguth*) och ”ungdomar” (*geoguth*). De senare var yngre krigare som tillhörde härskarens hushåll och ingick i hans personliga följe, medan de förra var äldre krigare med egna följen som erhållit egna gårdar av härskaren för lång och trogen tjänst.

I sin bok om trälldomen i Norden visar Brink att krigarkategorierna *sven*–*karl*–*rink*–*tegn* speglar olika grader av ofrihet genom ett beroendeförhållande till en härskare i nämnd ordning, med *sven* som högsta graden av ofrihet (aa 2012:264ff). Detta påverkade i sin tur deras rättsliga och sociala status i samhället.

Utgrävningen av den numera välkända rika vapen-graven vid Rikeby i Vallentuna 1980 och grävnings-ledaren Lars Sjösvärds artiklar om rinkern från Vallentuna gjorde många arkeologer medvetna om ortnamnsforskningens tolkningar av rinkabyar och andra ortnamn med militär anknytning (Sjösvärd et al 1983, Sjösvärd 1989). Mindre känt är att det finns ytterligare en liknande grav med vendeltida kamhjälmar från Rinkeby i Spånga socken (Biuw 1992:145ff, Bratt 2008:250f). Sedan 1980-talet har den arkeologiska forskningen oftast okritiskt anammat uppfattningen om rinkabyarna och karlabyarna som gårdar för krigare.

Tolkningarna av dessa ortnamnsgruppers samhälleliga roll har ortnamnsforskarna utöver de språkhistoriska analyserna av förledens betydelser

Figur 1. Rekonstruktion av rinkern från Vallentuna, av Mats Vänehem, Stockholms läns museum.

i första hand grundat på bebyggelsernas ålder samt centralitet och strategiska läge i landskapet. Åldern har oftast varit given på språkhistoriska grunder genom uppfattningen om denna typ av bynamns förhistoriska ursprung och mer sällan bedömts med hänsyn till förekomst av fynd och fornlämningar. Någon konsekvent genomgång och analys av arkeologiska belägg för krigare på dessa gårdar har veterligen aldrig gjorts.

Rinkabyar och karlabyar i arkeologiska sammanhang

I den följande arkeologiska analysen har jag valt att begränsa mig till Mälardalen i huvudsak av två skäl. Det främsta skälet är att huvuddelen av rinkaby- och karlabynamnen återfinns här. Av totalt 23 rinkabyar och 31 karlabyar i Norden finns 14 respektive 13 stycken i Mälarlandskapen (se karta och tabell). Undersökningsområdet är samtidigt väl sammanhållet geografiskt och till stor del även kulturellt under den berörda tiden.

Nr	Lsk	Socken	Rinkabyar	Vapen	Högar >15 m diam
1	Sö	Hölö	Rinkeby (äldre namn saknas)		X
2	Sö	Lunda	Rinkeby (Rynkaby 1393)		
3	Up	Boglösa	Rickeby (rikkaby 1318)		
4	Up	Danderyd	Rinkeby (rynkaby 1347)		
5	Up	Gotröra	Rickeby (Rikkaby 1311)		X
6	Up	Knutby	Rickeby (Rickaby 1366)		
7	Up	Kårsta	Rickeby (rykkaby 1383)		
8	Up	Lövö	Rinkeby (ringkaby 1299)		
9	Up	Odensala	Rickeby (rikkaby 1318)		
10	Up	Riala	Rickeby (utjordar enl. SOFI)		
11	Up	Spånga	Rinkeby (Rinkaby 1375)	X	X
12	Up	Vallentuna	Rickeby (Rinkeby, 1400-tal)	X	
13	Up	Vidbo	Rickeby (rikkaby 1316)		X
14	Vsm	Fellingsbro	Rinkaby (Rinckaby 1539)	X lösfynd	

Tabell 1. Rinkabyar i Mälardalen

Nr	Lsk	Socken	Karlabyar	Vapen	Högar >15 m diam
1	Sö	Fogdö	Karleby (Kalby 1405, Karlaby 1463)		X
2	Sö	Svärta	Karreby, (Karlaby 1348)		
3	Sö	Ytterselö	Karlby (Karlaby 1356)		
4	Sö	Östertälje	Karleby (Karlaby 1281)	X	X
5	Up	Estuna sn	Karby (Karby 1409)		X
6	Up	Rasbo	Karby (Karkeby 1493)		X
7	Up	Rimbo	Karby (Karlaby, Karby 1549)		
8	Up	Simtuna	Karleby (karlaby 1296)	X	
9	Up	Täby	Karby (Karlaby 1356)	X	
10	Up	Vendel	Karby (karlaby omkr. 1312)	X	
11	Up	Vidbo	Karby (Karlaby 1298)		
12	Up	Össeby-Garn	Karby (karlaby 1303)		X
13	Vsm	Kungsåra	Karleby (karleby 1378)		(X) osäker

Tabell 2. Karlabyar i Mälardalen

Min huvudsakliga frågeställning är som ovan nämnts: finns det arkeologiska belegg på att rinkabyarna och karlabyarna har bebotts av följeskrigare under järnåldern? För att söka svar på frågan har jag i första hand undersökt förekomst av vapen inom de äldsta gränserna för dessa bebyggelser. Huvudkällan för

denna undersökning har utgjorts av underlaget till Tillväxten på Historiska museet som är tillgängligt via museets webbplats. Utöver förekomst av vapen har jag även noterat om det förekommer gravhögar i FMIS med en diameter på 15 m och större, vilka jag själv kunnat visa i min avhandling om Mälardalens

storhögar i hög grad innehåller gravar med vapen och högstatusföremål (Bratt 2008:112).

Rinkabyarna i Mälardalen är tydligt koncentrerade till södra Uppland med elva belägg med tyngdpunkten i de medeltida folklanden Attundaland och Attundalands Rod (nio stycken). I övrigt finns två rinkabyar i Södermanland och en i Västmanland.

Av dessa 14 rinkabyar i Mälardalen är det sex som uppvisar vapen från järnålder och/eller högar 15 m i diameter och större (se tabell 1). Endast två rinkabyar kan uppvisa vapengravar och det är de två ovannämnda från Vallentuna och Spånga från tidig vendeltid (ca 550–600 e.Kr). På ytterligare en plats, Rinkaby i Fellingsbro socken, Västmanland, förekommer vapen, dock som lösfynd (pilspetsar). På de övriga platserna finns större högar mellan 15 och 20 m i diameter som antyder möjligheten att det kan finnas vapengravar även här.

Även karlabyarna har sin tyngdpunkt i Uppland med åtta förekomster, medan fyra återfinns i Södermanland och en i Västmanland. Medan rinkabyarna har en tydlig koncentration i södra Uppland är karlabyarna mer jämnt spridda över Mälardalen.

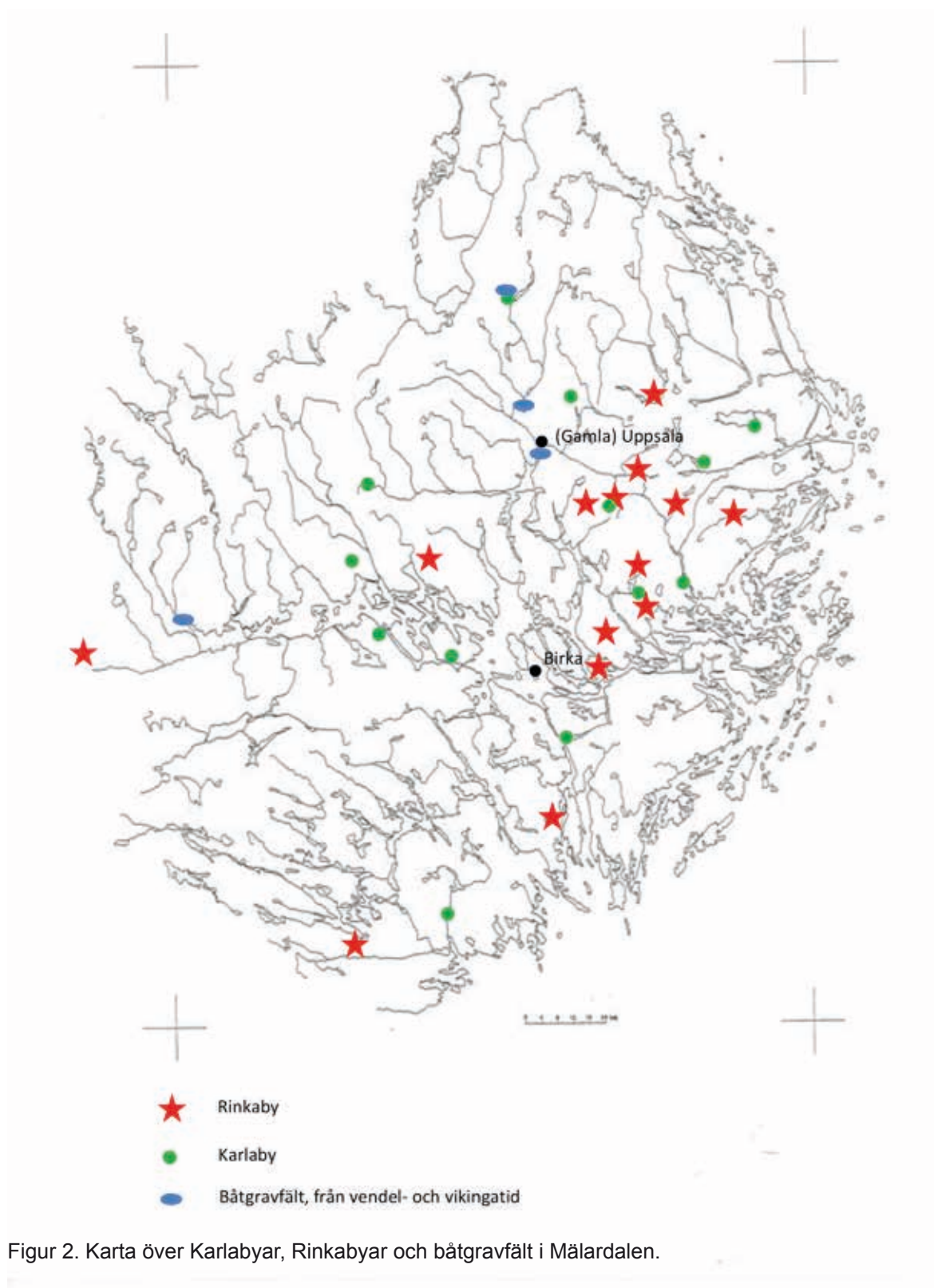
Av de 13 karlabyarna i Mälardalen är det sju som uppvisar vapen från järnålder och/eller högar 15 m i diameter och större, (se tabell 2). På två av dessa platser, Karleby i Östertälje socken, Södermanland och Karby i Vendels socken, Uppland finns vapengravar från vendel- och vikingatid, bl.a. med svärd. Vapen förekommer på ytterligare en plats, Karleby i Simtuna socken, Uppland, i form av lösfynd från förstörda gravar. Det är bl.a. en svärdsspets, yxor, spjutspetsar och betsel som kan dateras till vikingatid. Vapengravar kan finnas på de övriga fyra platserna som uppvisar högar med en diameter mellan 15 och 23 m. Förmodligen har det även funnits vapen i en kammargrav vid Karby i Täby socken, Uppland (Grönwall 2008). Kammargraven som undersöktes 2004 var ordentligt plundrad, men innehöll högstatusföremål, bl.a. skärvor efter ett glaskärl, förgyllda agraffknappar och en solja

med silverinläggningar. Agraffknapparnas läge vid fotänden av graven visar att den döde var en man (aa:120f). Sannolikt har graven även innehållit vapen som de flesta av folkvandringstidens manliga kammargravar (utöver de kammargravar med vapen som finns i tabell 56 i Bratt 2008:158 har det under senare år tillkommit en folkvandringstida kammargrav med spår av vapen i form av en svärdsknapp vid Äggelunda i Järfälla socken, Uppland).

Sammantaget förefaller karlabyarnas anknytning till vapen och krigargravar betydligt starkare än rinkabyarnas. Drygt 60% av karlabyarna tycks ha en sådan koppling, medan det för rinkabyarna endast är drygt 40%. Den källkritiskt lagde arkeologen skulle kunna hävda att anknytningen till vapen är för svag överhuvudtaget för båda namngrupperna. Under senare år har flera forskare framhållit att vapengravar förekommer i betydligt större omfattning i Mälardalen än vad man tidigare trott, särskilt från folkvandringstid och vendeltid (Svenfelt 1998, Ljungkvist 2000, Petré 2007:38). Under dessa perioder har delar av föremål tagits bort eller fragmenterats kraftigt i samband med begravningsritualerna, vilket gjort det svårt att identifiera bl.a. vapen. Den tydligaste kopplingen till en krigare till för båda ortnamnstyperna är nog sambandet med större högar, närmare 40% för karlabyarna och närmare 30% för rinkabyarna. Högar 15 m i diameter och större är ovanliga och förekommer oftast inte fler än 2–4 stycken i Mälardalens socknar (Bratt 2008:44).

Rinkabyar och karlabyar i järnålderns samhällen

Om nu rinkabyarna och karlabyarna verkligen var gårdar för krigare, hur ska då denna ortnamnsstruktur förstås? Hur hade denna namngivning gått till? När skedde den? Och hur ingick dessa *rinkar* och *karlar* i järnålderns militära struktur eller organisation. Det är många och svåra frågor som jag knappast kan ge några särskilt väl underbyggda svar på här och nu. Det är materialet alldeles för

Figur 2. Karta över Karlabyar, Rinkabyar och båtgravfält i Mälardalen.

litet och tunt för. Däremot ska jag försöka antyda möjliga scenarier.

När kan då dessa ortnamnstyper ha kommit till? Rinkabynamnen tycks åtminstone gå tillbaka till tidig vendeltid, vilket de två vapengravarna med hjälmar från Spånga och Vallentuna antyder. Dessa s.k. kamhjälmars anses inte haft någon större praktisk betydelse som huvudskydd, utan främst fungerat som makt- och statussymboler (Steuer 1987:202), vilket stämmer väl in i bilden av *rinkerna* som en högt rankad följeskrigare. Rinkabynamnens vida och ojämna spridning samt tillkomsttid tyder på att det knappast kan ha varit någon övergripande makt som legat bakom namngivningen. Under tidig vendeltid får vi nog räkna med att det funnits flera konkurrerande regionala härskare i Mälardalen, eventuellt med en stundtals dominerande släkt med säte i (Gamla) Uppsala (Bratt 2008:161ff).

Ortnamnen är en seg struktur och ändras sällan (Brink 1989:23, Strid 1993:50). Jag tänker mig därför att begreppet *rinker* och denna typ av följeskrigare existerat under så pass lång tid att de gårdar de bebott under flera generationer kommit att genomgå en namnändring på initiativ av gårdsinnehavarna och/eller namnbrukarkretsen på bygdenivå, motsvarande socknarna under historisk tid. Att krigarrollen upprätthölls under många generationer i vissa släkter i Uppland visar båtgravfälten i Vendel och Valsgärde. I sammanhanget kan noteras att rinkabyar saknas i centrala och norra Uppland där de nämnda vendeltida båtgravfälten, inklusive det förstörda båtgravfältet vid Ultuna, är belägna. Kan det vara så att båtgravfälten markerar gårdarna för *rinkernas* motsvarighet i Uppsalatrakten? Fyndmaterialet i vapengravarna i Spånga och Vallentuna anknyter också på flera sätt till föremålen i båtgravarna.

Alla vapen och vapengravar med anknytning till karlabyar dateras huvudsakligen till vikingatid, vilket visar att denna ortnamnstyp senast uppstått under denna period. Vid Karleby i Östertälje socken finns dock även en vapengrav från 600-talet med

ett benhjält från ett svärd (Bennett 1985). Så det skulle kunna vara möjligt att dra tillbaka tillkomsten av karlabynamnen till tidig vendeltid och samma tidssammanhang som för rinkabyarna. Karlabyarna samvarierar sällan med rinkabyarna och de ligger endast i ett fall i direkt anslutning till varandra såsom i Vidbo socken, Uppland. Spridningsbilden av karlabynamnen är intressant och tycks ringa in Uppsalatrakten. Vad det eventuellt kan betyda kan man bara spekulera i.

Om det skulle vara någon statusskillnad mellan rinkabyarna och karlabyarna som Lars Hellberg hävdar är svårt att belägga på arkeologiska grunder. Fyndmaterialet från vapengravarna vid rinkabyarna förefaller i och för sig vara mer högstatusbetonade än de från karlabyarna, men det kan också vara ett utslag av skillnad i tid då de förra är från tidig vendeltid och de senare främst från vikingatid. Något som skulle kunna antyda att *rinkar* verkligen haft en högre status är rinkabyarnas geografiska relation till tegnebyarna. *Tegnar* antas också tillhört ett högre socialt skikt som samtidigt befann sig i tjänsteställning hos en härskare, jarl eller kung (Brink 1999:425, 2012:264ff). Att rinkabyarna och tegnebyarna framför allt förekommer i öst- respektive västsverige skulle kunna tyda på att *rinkar* och *tegnar* var varandras motsvarigheter i svea- respektive götalandskapen.

Egentligen vet vi knappt något om den militära organisationen i Mälardalen under yngre järnåldern. Inga direkta källor finns, utom runstenarnas sparsamma upplysningar och det arkeologiska materialet. Trots det ska jag försöka diskutera hur man kan tänka sig att den sett ut och hur *rinkar* och *karlar* kan ha varit en del av denna.

Min utgångspunkt är att Norden bestod av utpräglade krigarsamhällen under yngre järnåldern, där makt i hög grad legitimerades av militär styrka och framgång i krig som samtidigt var vägen till hög status, ära och rikedom (Jakobsson 1992). Grundstrukturen för samhällets uppbyggnad och den militära organisationen var härskaren och

dennes följe av edsvurna krigare vars relationer väl beskrivs i det fornengelska Beowulfskvädet. Den främste krigaren var härskaren själv, hövdingen, jarlen eller kungen, som kanske bäst benämns som krigsherre. Vad gäller dennes följeskrigare kan man tänka sig att dessa dels ingick i hushållet, dels hade egna gårdar, kanske på strategiska platser, som de tilldelats av härskaren för sina tjänster, allt enligt den anglo-saxiska analogin. Dessa två kategorier motsvaras av krigarbegreppen *sven* och *karl*. Att *sven* inte förekommer som ortnamn i Mälardalen är logiskt om dessa motsvarade de anglosaxiska *geoguth* som ingick i härskarens hushåll och ännu inte förtjänat egna gårdar. Ett problem är dock att Svennebyar förekommer i götalandskapen (sex belägg i Ortnamnsregistret). Kan det tolkas

som att dessa bebyggelser är senare och då fått sina namn när *sven* fått en förändrad innebörd? Karlabyarna förekommer istället i hela Norden, vilket stärker hypotesen att dessa kan kopplas till en krigarkategori av den anglosaxiska karaktären *duguth*. Stefan Brink anser också med stöd av den isländska äredikten till Håkon jarl, *Vellekla*, från 900-talet att även krigsherrar i Norden, kunde äga eller åtminstone kontrollera stora områden med jordbruksmarker som dessa kunde besätta med trälar och arrendatorer efter eget gottfinnande (Brink 1999:432).

På så sätt skulle man kunna tänka sig att rinkabyarna och karlabyarna blivit gårdar för krigare.

Referenser

Otryckta

Historiska kartor på webben (<http://historiskakartor.lantmateriet.se/arken/s/search.html>). Lantmäteriet. Gävle.

Ortnamnsregistret på webben (<http://www.sofi.se/ortnamnsregistret>). Institutet för språk och folkminnen. Uppsala.

Riksantikvarieämbetets fornminnesinformationsystem (FMIS). Fornsök - fornminnesregistret på webben (<http://www.fmis.raa.se/cocoon/fornsok/search.html>). Stockholm.

Tillväxten och huvudkatalogen på Statens Historiska Museum på webben (<http://mis.historiska.se/mis/sok/start.asp>). Stockholm.

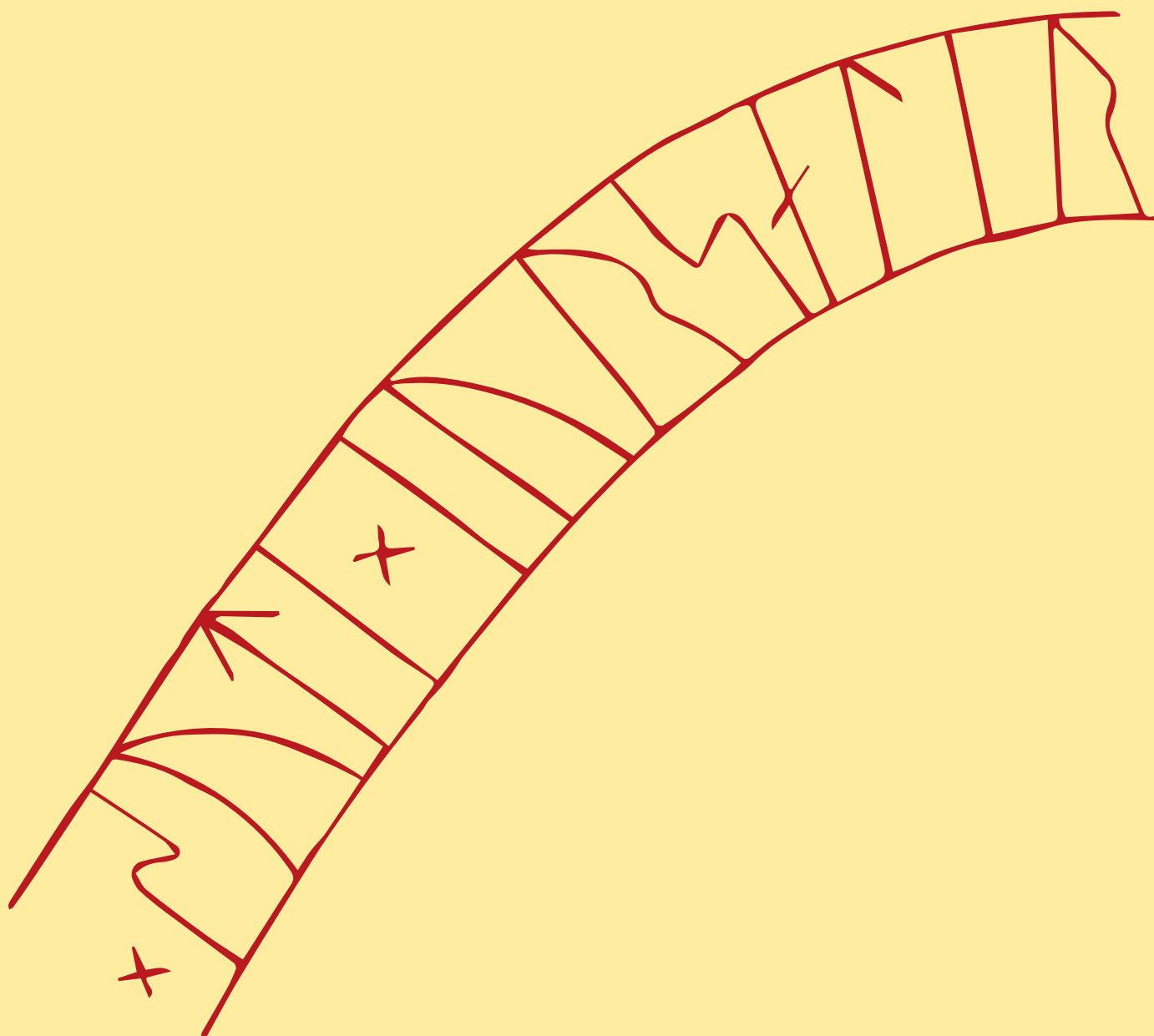
Tryckta

Bennett, Agneta. 1985. *Karleby och Gärtuna. Bebyggelse och gravar från bronsålder och järnålder i Östertälje socken, Södermanland*. Fornlämning 1–6, 174. Arkeologisk undersökning 1972–73. Riksantikvarieämbetet och Statens Historiska Museer. Rapport UV 1984:29. Stockholm.

Biuw, Anita. 1992. *Norra Spånga. Bebyggelse och samhälle under järnåldern*. Stockholmsmonografier 76. Stockholm. Diss.

Bratt, Peter. 2008. *Makt uttryckt i jord och sten. Stora högar och maktstrukturer i Mälardalen under järnåldern*. Stockholm Studies in Archaeology 46. Stockholm. Diss.

- Brink, Stefan. 1989.** Ett bidrag till onomastisk teori. Bosättningsonomastik. I: Peterson et al. (red.) *Studia onomastika. Festskrift till Thorsten Andersson den 23 februari 1989*, s. 19–28. Stockholm.
- Brink, Stefan. 1996.** Political and social structures in Early Scandinavia. A Settlement-historical Pre-study of Central Place. I: *TOR*, vol 28, s. 135–281. Uppsala.
- Brink, Stefan. 1997.** Political and social structures in Early Scandinavia II. Aspects of Space and Territoriality – The settlement District. I: *TOR*, vol 29, s. 389–437. Uppsala.
- Brink, Stefan. 1998.** Land, bygd, distrikt och centralort i Sydsverige. Några bebyggelsehistoriska nedslag. I: Larsson & Hårdh (red.) *Centrala Platser – Centrala Frågor. Samhällsstrukturen under järnåldern*. En vänbok till Berta Stjernquist, s. 297–326. Uppåkrastudier 1. Acta Archaeologica Lundensia Series in 8°, No. 28. Lund.
- Brink, Stefan. 1998.** Social order in the early Scandinavian landscape. I: Fabech & Ringtved (red.) *Settlement and Landscape*. Proceedings of a conference in Århus, Denmark May 4–7 1998, s. 17–23. Jutlan Archaeological Society. Aarhus.
- Brink, Stefan. 2012.** *Vikingarnas slavar. Den nordiska trälldomen under yngre järnålder och äldsta medeltid*. Stockholm.
- Elgqvist, Eric. 1947.** *Ullvi och Götevi. Studier rörande götalandsskapens införlivande i Sveaväldet*. Lund.
- Elgqvist, Eric. 1959.** *Vad svioniska ortnamn vittnar om grundandet av det danska väldet*. Arkiv för nordisk filologi. Band 74.
- Grönwall, Richard. 2008.** Kammargravar i stensträngsbygd. I: *Hem till Jarlabanke. Jord, makt och evigt liv i östra Mälardalen under järnålder och medeltid*, s. 112–130. Lund.
- Hellberg, Lars. 1984.** De finländska karlabyarna och deras svenska bakgrund. *Studier i nordisk filologi* 65, s. 85–106. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 517. Helsingfors.
- Jakobsson, Mikael. 1992.** *Krigarideologi och vikingatida svärdstypologi*. Stockholm Studies in Archaeology 11. Stockholm.
- Ljungkvist, John. 2000.** Vapen och brandgravskick under Vendeltid. I: *TOR* 30, s. 165–184. Uppsala.
- Petré, Bo. 2007.** Lovöprojektet – arkeologiska undersökningar på Lovö. Axplock ur ett 50-årsprojekt. I: Perlinge (red.) *Människors rum och människors möten. Kulturbistoriska skisser*, s. 23–46. Berit Wallenbergs Stiftelse. Stockholm.
- Sjösvärd, Lars. 1989.** *Haukr – en rinker från Vallentuna*. Arkeologisk undersökning av fornlämning 27, Rickeby, Vallentuna sn, Uppland. Riksantikvarieämbetet och Statens Historiska Museer Rapport 1989:2. Stockholm.
- Sjösvärd, Lars, Vretemark, Maria & Gustavson, Helmer. 1983.** A Vendel warrior from Vallentuna. I: *Vendel Period Studies*. Statens Historiska Museum. Studies 2. Stockholm.
- Steuer, Heiko. 1987.** Helm und Ringswert. Prunkbewaffnung und Rangabzeichen germanischer Krieger. Eine übersicht. I: *Studien zur Sachsenforschung* 6, s. 190–236. Oldenburg.
- Strid, Jan Paul. 1993.** *Kulturlandskapets språkliga dimension. Ortnamnen*. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Svenfelt, Ylva. 1998.** *Delar av en helhet. Vapenfragment från yngre järnålder i Mälardalen*. Kandidatuppsats (C) i arkeologi vid Stockholms universitet.

sotti lorsaliR

"... drog till Jerusalem ..."

Lilla Ullevi

- platsens kontext

Av M. Bäck

Abstract

Lilla Ullevi undersöktes av Riksantikvarieämbetet, UV Mitt under hösten 2007. Med utgångspunkt i resultaten från förundersökningen tolkades en större stenkonstruktion som en möjlig husterrass. Den följande undersökningen blottade hela konstruktionen som, tillsammans med andra konstruktioner och inte minst det samlade fyndmaterialet, ställde många frågor till oss. Av erfarenhet kunde vi konstatera att fyndprofilen på platsen inte var den ”normala” på en boplatz från yngre järnålder. I en efterföljande analys har vi ändå ställt den stora stenkonstruktionen i relation till s.k. husgrundsterrasser från järnåldern. Ullevi är speciellt inte bara under järnåldern. En viktig aspekt av platsen är att det över längre tid, ända fram till 1800-talet, uppvisar märkliga fynd. Detta trots att det finns kronologiska lakuner och som det verkar ingen direkt kontinuitet men ett oregelmässigt återkommande till platsen.

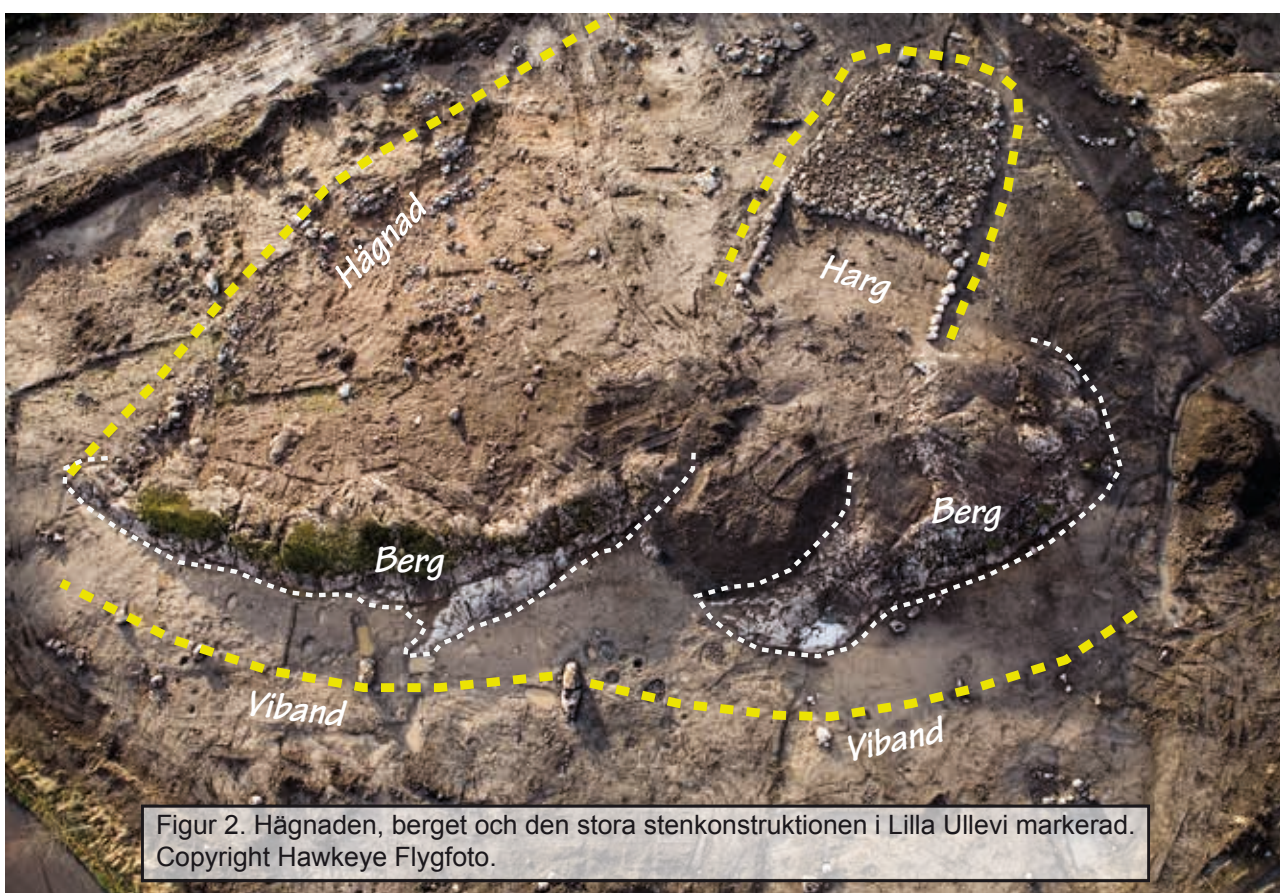
Platsen

Texten i denna artikel är en bearbetad sammanställning som bygger på fyra tidigare publicerade arbeten om Lilla Ullevi i Bro socken i Uppland (Bäck, Hållans Stenholm & Ljung 2009; Bäck & Hållans Stenholm 2009; Hållans Stenholm 2010; Bäck & Hållans Stenholm 2012). Platsen är idag inte mycket mer än en förhöjning i form av en låg bergrygg i ett i övrigt ganska flackt landskap nära Mälaren – en vid första anblicken tämligen anspråkslös bit mark i södra Uppland (Fig. 1). Namnet Ullevi och de i kartorna egenartade ägofigurerna – de anmärkningsvärt små enheterna – kring byn, signalerar särskilda förhållanden. Det är dock först efter en arkeologisk undersökning av området som dessa indikationer leder vidare till ny kunskap. Vi kan konstatera att resultaten från den arkeologiska undersökningen i Lilla Ullevi är en av flera som de senaste åren bidragit till diskussionen om kultplatser i Norden.

Den arkeologiska undersökningen har visat att det inte fanns någon regelrätt boplatz med hus på Lilla Ullevi under vare sig äldre eller yngre järnålder. Lämningarna är spår efter andra former av mänskliga aktiviteter. Som så ofta vid undersökningar av medeltida bytomter framträder

en kronologiskt komplex bild med många av de arkeologiskt definierade tidsperioderna närvarande. Lilla Ullevi utgör inget undantag. Den kronologiska spännvidden vi kunnat fånga i det arkeologiska materialet omfattar omkring 2800 år. De äldsta lämningarna härrör från yngre bronsålder medan de yngsta daterar sig till 1900-talets början. Dessa kronologiska perioder är inte jämnt fördelade inom undersökningsområdet utan det går att tala om olika rumslig fördelning periodvis. Men det är viktigt att poängtera att det samtidigt förekommer att lämningar från fyra skilda perioder direkt överlagras varandra, dvs har iakttagbara stratigrafiska relationer. En av tyngdpunkterna i undersökningen kom att omfatta kultplatsen under den vendeltida fasen.

Tolkningen av platsen Lilla Ullevi utgår från tre variabler: namnet Ull, befintliga kartor samt de arkeologiska lämningarna som påträffats i samband med undersökningarna. Lilla Ullevi består av flera betydelsebärande element som alla utgör en viktig del i platsens funktion och uttryck (Fig. 2). De fyra huvudelementen är; en *bergrygg*, en stor *stenkonstruktion*, *hågnader* som avgränsar området åt söder, öster och nordost, och slutligen en handfull *stolpansamlingar* om tre stolpar vardera placerade i en

sluttning några meter söder om stenkonstruktionen. Detta område omfattar totalt omkring 2000 m². Låt oss börja med att se närmare på de olika beståndsdelarna i kultplatsen.

Berg

Mitt i området löper en långsträckt bergrygg i dagen. Den sträcker sig genom större delen av området och de arkeologiska lämningarna tycks relaterade till och organiserade kring bergsryggen. Den framstår som ett nav kring vilket aktiviteterna på platsen har kretsats. Från Södertörn finns ett flertal exempel på hur det naturliga berget utgjort kärnan i senare hägnade platser under äldre järnålder (Wall 2003:175f). Andra exempel från järnålder är Helgö (Zachrisson 2004a, 2004b:146 f.), Borg i Östergötland (Lindeblad 1997) och kanske även

Lunda i Södermanland (Andersson 2004, 2006). Möjligen har det under järnålderns lopp skett en förskjutning där gården, i förhållande till berget, alltmer kommit att få ökad betydelse som mytisk plats och som scen för vardagens ritualiserade handlingar (Wall 2003:183).

Hägnader

Det helgade rummet i Lilla Ullevi har sannolikt varit hägnat i söder, öster och nordost. Flera olika slags lämningar skulle kunna tolkas som en del av denna hägnad. De huvudsakliga beståndsdelarna i hägnaden i öster och nordost utgörs av en handfull markfasta block, samt ett 30-tal stolphål, men också härdar och kokgropar. De senare kan möjligen ha haft funktionen att under mörka tider på dygnet lysa upp avgränsningen. Vi kan inte heller utesluta

Figur 3. Det anspråkslösa men betydelsefulla berget. Stenkonstruktionen kan anas längst till höger i bildens mittläge. Foto Mathias Bäck.

att det förekommit matlagning i anslutning till själva hägnaden (Nordberg 2005:57). Stolparna och blocken har inte endast avgränsat området österut, utan har sannolikt också skapat en passage in till det som tolkats som de centrala delarna av komplexet. I söder utgjordes hägnaden av en kraftig stensträng. Många exempel på hägnade platser återfinns i det förhistoriska landskapet och hägnadens betydelse har diskuterats ingående, kanske främst för tolkningen av brons-ålderns och den äldre järnålderns samhälle (se t.ex. Olausson 1995; Wall 2003).

Stenkonstruktion

En stenkonstruktion dominerade den västra delen av undersökningsområdet. Konstruktionen låg topografiskt på bergsryggen, i en sluttning mot väster, där dess östra del var den högst belägna medan den stenkädda västra delen låg lägst (Fig. 3). Stenkonstruktionen, vilken sedermera kom att tolkas som en harg, var i den västra delen uppbyggd av två lager obearbetad sten. Dels en ram och en undre nivå bestående av obearbetad marksten vars storlek varierade mellan en halv och en meter. Totalt upptog den stenlagda delen av anläggningen en yta på omkring 165 m² (Fig. 4). En avgörande fråga är vad konstruktionen använts till. Var det en "scen" där man eftersträvat en plan yta eller har den stenlagda ytan i sig varit tillräcklig för de aktiviteter som kan ha försiggått här? I den östra delen utgjordes stenkonstruktionen av två enkla strängar av sten vilka sträckte sig dryg sex meter upp mot berget i öster. Det fanns ingen struktur i hur stenarna var placerade men möjligen kan man tänka sig att de utgjort fundament för en (skärm) vägg eller liknande. Mellan stenraderna, upp mot berghällen, fanns fyra kraftiga stolphål. De två västliga stolphålen hade en diameter på nästan en meter. Dessa stolphål var även djupare, upp till en halv meter, än motsvarande östliga dito. Stolphålen i den östra delen av konstruktionen var något mindre. Det senare paret av stolpar har vilat direkt mot berghällen och kan inte ha stått själva utan att

ha varit sammanbundna med det andra stolpparet vilket innebär att dessa fyra stolpar har utgjort *en* konstruktion. Stenplattformen överlagrades av ett till synes homogent siltlager som var upp till en meter tjockt. Övertäckningen kan tolkas som en avslutningsritual för att stänga, låsa eller avsluta aktiviteterna. Då platser som Lilla Ullevi inte tidigare undersökts vet vi inte om detta är ett normativt handlingsmönster, men det finns en jämförbar plats; Borg i Östergötland. Kulthuset i Borg demonteras och täcks av ett tjockt lager grus då anläggningen överges (Nielsen 1996:102). Principiellt samma handling har kunnat iakttas i Para i Ångermanland, där en stenkonstruktion vilken tolkats som harg täcks över under vendeltid (Georg 2012:14). Det bör påpekas att kontexten i Para skiljer sig mycket från Lilla Ullevi eftersom det här finns ett direkt samband med gravläggningar. I Uppland, Broby i Täby socken och Lilla Frescati i nuvarande Stockholms stad, finns också möjliga exempel på hur anläggningar troligen låsts på olika sätt. Det rör sig i Broby om en flercellig gravliknande stenkonstruktion, tolkad som en harg (Grön 2008:332f.) och i Frescati om en cirkulär stenkonstruktion (Thålin-Bergman 1984). Det finns i övrigt ett fåtal exempel på vad som skulle kunna tolkas som avslutningsritualer av olika slag i samband med att byggnader överges (Carlie 2004:193f.).

En relevant fråga med utgångspunkt i den påtagliga överlagringskomplexiteten är vilken betydelse *viet* (eller kanske själva *hargen*) haft för den medeltida bebyggelsens lokalisering och utformning på platsen? Efter det att *viet* övergivits någon gång under andra hälften av 700-tal eller tidigt 800-tal dröjer det omkring 500 år innan byn etableras. Vid den tidpunkten låg sannolikt ett kraftigt lager med silt på *hargen*. Som tidigare nämnts har lagret troligen förts på i samband med att *viet* överges, hypotetiskt som en rituell stängning av platsen. Övertäckningen var emellertid inte fullständig, utan det nordöstra hörnet var synligt än idag och sannolikt också under medeltiden. Detta mycket begränsade titthål ger

Figur 4. Den heliga platsens hjärta - stenkonstruktionen med formen av en hallbyggnads gavel. Söder är snett ned åt vänster i bilden. Foto copyright Hawkeye flygfoto.

emellertid knappast underlag för en uppfattning om stenkonstruktionen som helhet. Trots detta tycks den medeltida bebyggelsen ha anpassats rumsligt till *viet*. Har människorna i Bro skapat och återskapat ett minne kring *viet* genom flera århundraden? Huvudbyggnaderna i den medeltida gården låg på platsen för *bargen*. Lokaliseringen är ofördelaktig om man tänker i enbart funktionella termer, eftersom det är blåsig och oskyddat på kullen till skillnad från sydsluttningen direkt nedanför. Bebyggelsens ovanligt hopträngda och täta karaktär, kan hypotetiskt också höra samman med *bargen* och en strävan att i så hög utsträckning som möjligt relatera rumsligt till detta. Denna tolkning innebär att vi måste betrakta bebyggelsen som varande av mycket speciell karaktär – om än inte fullt begriplig.

Stolpkonstruktioner

Omkring tio meter söder om stenkonstruktionen fanns en samling av cirka 20 stolphål. Stolparna formerade sig i fem eller sex till synes mindre grupperingar om vardera oftast tre stycken stolpar i varje grupp. Fyra av dessa bildade en svag båge, liknande en mindre ”skärmvägg”, men däremot inget tydligt avgränsat rum med karaktären av en byggnad. Dessa stolpgrupperingar stod i ett område där omfattande aktiviteter utan tvekan har ägt rum. Dessa aktiviteter hade bl.a. lämnat spår i form av en mängd amuletringar. Ett antal av dessa ringar har vidhängande märklor vilket tyder på att dessa varit inslagna i ett träföremål. Förslagsvis har amuletringarna suttit inslagna i stolparna. Dessa stolpgrupperingar kan knytas till händelser vid stenkonstruktionen (Fig. 4).

Fyndmaterialets kontextualitet

Ett mindre antal föremål har på olika grunder kunnat hänföras till aktiviteterna vid stenplattformen under vendeltid (se Bäck, Hållans Stenholm & Ljung 2008:41ff). Det mest utmärkande fyndmaterialet är en stor mängd – 65 stycken – amuletringar (Fig. 5).

Föremål	Daterings- underlag	Yngre järnålder	Vendeltid
Amuletring	¹⁴ C-datering		660–780
Beslag	Ornamentik		700–750
Broddar	Typologi/analogi	x	X
Bett	Typologi/analogi	x	X
Pilspets	Typologi/analogi	x	X
Likarmad fibula	Typologi/analogi		550–680
Völvastav?	Typologi/analogi	x	X
Köttgaffel	Typologi/analogi		550–800
Viktod	Typologi/analogi	x	

Tabell 1. Daterande föremål vid stenplattformen i Lilla Ullevi (Efter Bäck & Hållans Stenholm 2012).

Den sammantagna fyndbilden från stenplattformen är helt unik eftersom den omfattar flera fyndkategorier som kan tolkas som rituellt rekvisita. Den stora mängden amuletringar är givetvis enastående, men här till kommer sannolikt också en eller möjligen två så kallade *sejd- eller völvastavar*. En av dessa stavar liknar ett handtag som utgörs av fyra sammansatta, torderade järntenar (Fig. 6). Liknande handtag är bara kända i ytterst få fall i

Sverige (ca 14 ex) och då som nyckelhandtag (från i huvudsak Gotland och ett exemplar från Gävle), eller som handtag på så kallade völvastavar (från Birka, Gnesta? i Södermanland, Klinta på Öland och från Jägarbacken i Närke). Utanför Sverige finns i Norden exempel på stavar med handtag formade efter denna princip framförallt i Norge (16 ex), men även i Danmark (2 ex) och Finland (1 ex) har sådana påträffats (Price 2002:181ff). Möjligen skall också ett stavlikt järnföremål räknas till denna fyndkategori. En *köttgaffel* med kända paralleller i Vendel och Valsgärde är ett föremål som hypotetiskt skulle kunna ha använts vid rituellt kokning av kött (Fig. 7). Ett av få föremål som hittades direkt i plattformens stenpackning är ett sofistikerat *silverbleck* som associerar till ett

Figur 6. Torderade järntenar som sammansatta till ett handtag. Foto Mathias Bäck.

Figur 5. Den vanligaste kombinationen på amuletringarna är den med tre vidhängande ringar. Foto Mathias Bäck.

Figur 7. Köttgaffel med paralleller i andra vendeltida sammanhang. Foto Mathias Bäck.

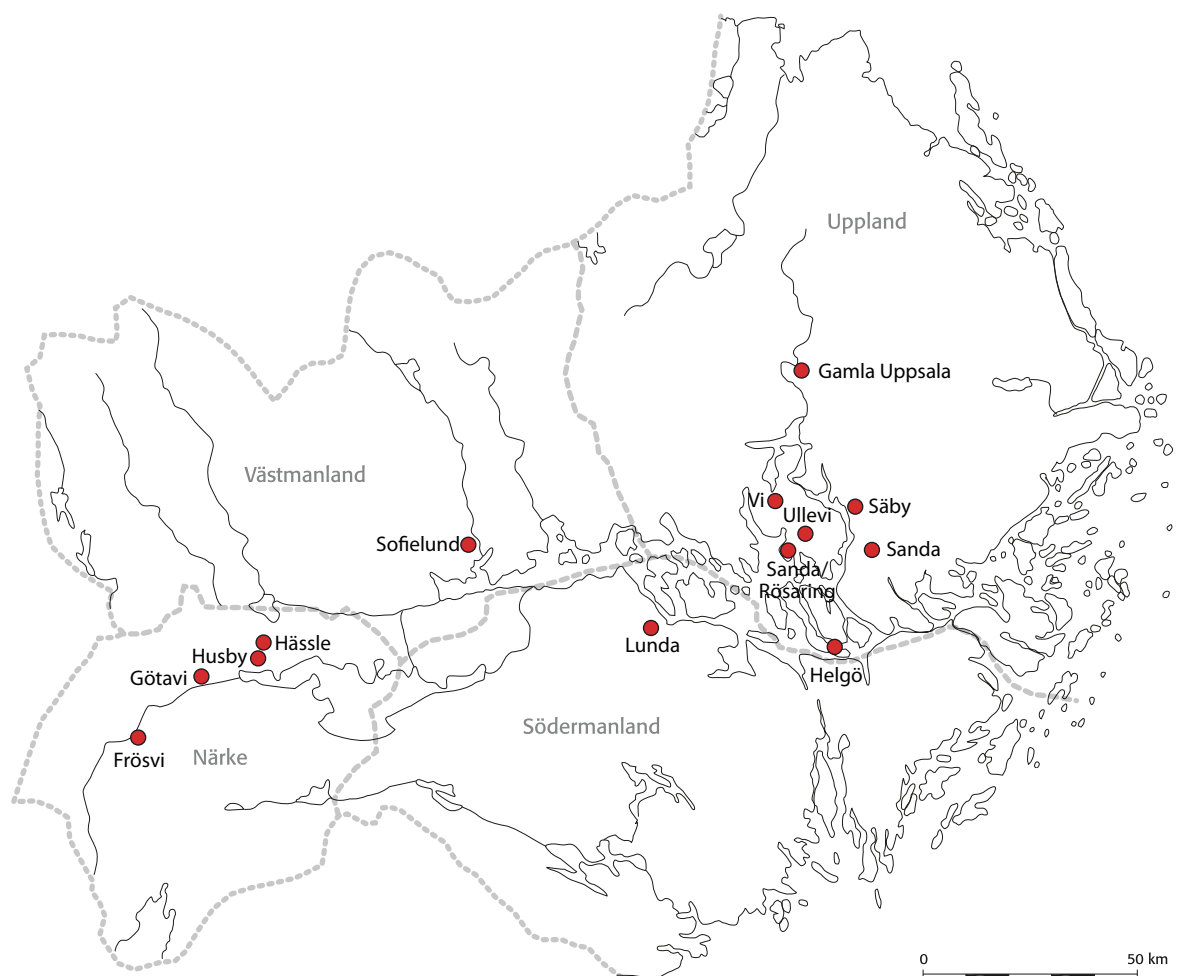

Figur 8. Det intrikat djuornerade guldbeslaget från den södra delen av stenkonstruktionen. Foto Mathias Bäck.

glänsande silvertyg. Även *pil- och lansspetsar*, liksom ett *betselbeslag*, skulle kunna ses i detta sammanhang. Även ett litet *förgyllt djuornerat (rem)beslag* kan knytas kontextuellt direkt till stenplattformen. Nitarna på beslagets baksida är mycket små vilket visar att föremålet inte kan ha varit fastsatt på ett särskilt tjockt underlag. Det rör sig således inte om en grov läderrem (t.ex. från hästutrustning) utan snarare ett tunt dito eller möjligen textil. Dekoren på detta föremål är vid närmare betraktande ytterst komplex i sin komposition och innefattar minst fem olika motiv (Fig. 8). Den intrikata ornamentiken refererar bakåt i tiden genom att flera olika vendelstilar finns representerade (Neiss 2010). Det är intressant att den i motiven inbyggda kronologin griper över en period från 600-tal till 700-talets mitt, och därmed representerar hela den tidsperiod som platsen bedömts vara i bruk. Vidare kan man undra i vilket sammanhang det är menat att beslaget skulle användas och vilka som förväntades se (det är endast tre–fyra centimeter stort) och förstå dess motiv? Kort sagt, vad kommunicerar detta föremål till betraktaren? Och vem är betraktaren? Andra föremål, som fibula, hästutrustning och viktlo, skulle kunna härröra från de människor som besökt Ullevi. Om dessa enstaka föremål får tjäna som underlag för en mer spekulativ bild av dem som varit närvarande på platsen, så skulle det vara

personer som tillhörde samhällseliten, var beridna och bedrev handel.

Om man ser till det samlade föremålsmaterial i Lilla Ullevi, förutom ringarna, så kan de jämföras med inventarier som påträffas i gravar resta över individer som tillhört en social elit. Ett exempel är båtgravarna i Vendel och Valsgärde i vilka påträffats bl.a. köttgaffel, förgyllda och djuornerade rembeslag, pil- och lansspetsar, knivar, hästutrustning och viktlo. I detta sammanhang kan man påminna om att materialet från Lilla Ullevi inte har någon koppling till gravar. Detta leder vidare till frågan om en plats som Ullevi också kan vara en ingång till att förstå ideologierna bakom gravgåvor generellt och valet av ovanstående föremål som gravgåvor specifikt i samtida gravläggningar i Mälardalen? En av de stora svårigheterna i att arbeta med tolkning av gravmaterial från förkristen tid är frågan om vad gravgåvorna egentligen representerar och vem som har bestämt vilka föremål som skulle följa den gravlagde. Vad innebär det att vi på några speciella platser i Mälardalen finner föremål som vanligen endast hittas i gravkontexter? Finns det något i aktiviteterna i Lilla Ullevi som är betydelsebärande för förståelsen av människornas relation till livets fasor under yngre järnålder? Är detta en av få kända platser där vi kommer så nära denna föremålsvärld med tillhörande föreställningar, utövade i praktiken? Vilka föremål var menade att användas i särskilda sammanhang i livet för att vid något tillfälle antingen förstöras (järn kan återbrukas men föremål förstörs) eller följa någon i graven? Köttgafflar har i enstaka fall påträffats i andra sammanhang än gravkontexter, som t.ex. i Mälby i Uppland där en sådan hittades i anslutning till vad som tolkats som ett kulthus (Beronius Jörpeland & Seiler 2011:21, 142). Denna miljö är intressant ur flera aspekter. Förutom köttredskapet återfanns också ett antal amuletringar av vilka flertalet är av samma typ som i Ullevi (Beronius Jörpeland & Seiler 2011:20, 157). Dessa föremål och konstruktioner är dessutom samtida med aktiviteterna i Lilla Ullevi, vilket i

Figur 9. Kultplatser i Mälardalen innefattar ett brett spektrum av rituella handlingar och kan gestaltas mycket olika. (Efter Bäck & Hållans Stenholm 2012).

sig är en viktig, och ibland förbisedd, faktor som styrker tolkningen i en kontextuell analys. I Mälby har materialet tolkats som spåren efter en lokal kultutövning. Till skillnad från köttgaffeln i Mälby har det guldbelagda beslaget från Lilla Ullevi inte några kända paralleller över huvud taget. Kanske är detta föremål unikt för en kultfunktionär – aktiv på helgedomen i Ullevi. I den samlade föremålsfloran i Mälardalen finns andra unika föremål som kan ha fyllt liknande funktioner, men någon analys av dessa utifrån en sådan frågeställning har inte gjorts.

Kultplatsters karaktär – ett framtida forskningsfält

Det finns idag trots allt ett relativt omfattande arkeologiskt källmaterial från s.k. kultplatser från järnåldern i Skandinavien. Att fullt ut förhålla sig till dessa är emellertid en alltför stor uppgift inom ramen för denna artikel. Det vi däremot kan göra är att ge exempel på sådana rimligt samtida platser i Mellansverige och visa på vilken komplexitet och variation som de uppvisar i gestaltning och fysiskt uttryck. Vid arkeologiska undersökningar av kultplatser från järnåldern har såväl föremål

som konstruktioner tolkats i rituella termer. På många platser har olika former av byggnader dokumenterats, alltifrån mindre kulthus till större hallbyggnader. Här tangerar man en central diskussion om hallbyggnader och centralplatser. Det finns även exempel på kultplatser som helt saknar spår av byggnader, men där andra typer av konstruktioner har kunnat dokumenteras. Man skulle således grovt sett kunna tala om platser där kulten sannolikt skett under bar himmel och andra platser där de rituella handlingarna kanske främst utförts under tak. Samtidigt finns det också exempel på kultplatser där ritualer skett både utom- och inomhus. En sådan plats är Helgö (Zachrisson 2004a, 2004b och i denna skrift).

Om man ser till vilka lämningar och kombinationer av lämningar som har undersökts på olika kultplatser så skulle man alltså kunna urskilja minst fem olika typer (kategori K1–K5) (tabell 2). Detta dock sagt med reservation för att flertalet platser inte är undersökta i sin helhet och således vid en fullständig undersökning skulle kunna hänföras till en helt annan kategori än den som är aktuell i nuläget. Gränserna mellan kategorierna är i vissa fall oklara beroende på hur man tolkar de arkeologiska lämningarna. Det finns således platser som hamnar

i gränzoner mellan olika kategoriseringar. Ett nyligen upptäckt exempel på detta är Ströja i Östergötland – en hall med intilliggande kultplats (muntligen Marta Lindeberg).

Denna övergripande kategorisering av kultplatser i olika typer kan säkert nyanseras och utvecklas, inte minst då nya platser där ritual utövats så småningom kommer att undersökas. Med identifieringen av flera typer av kultplatser understryks arkeologins betydelse i diskussionen om dynamiken i kultens praxis. Det är alldeles klart att människor haft relationer till gudomar, andevärldar m.m. Relationer vars uttryck i praktiken säkerligen skiftat från vardagens stilla bedjan om skydd, till mer kollektiva manifestationer av religiös grupptillhörighet. Detta innebär dock inte att vi bör betrakta olika typer av kultplatser hierarkiskt. Vår systematisering av det yngre järnålderssamhället i bostäder, gravar, kultplatser, offerplatser osv. är ett analytiskt redskap och behöver inte avspegla dåtida avgränsningar. Den typ av plats som diskuteras här är rituella platser av mer officiell karaktär – platser dit en mer eller mindre omfattande menighet sökt sig, och där särskilda kultfunktionärer varit verksamma. En konsekvens av att vi identifierar en kultplats med funktion i ett regionalt perspektiv är att vi också

Kategori K1 <i>(kultplats med andra rituella lämningar än kulthus och hallar)</i>	Kategori K2 <i>(kulthus vid hall)</i>	Kategori K3 <i>(kulthus)</i>	Kategori K4 <i>(hall)</i>	Kategori K5 <i>(kultplats under bar himmel och kulthus vid hall)</i>
Lilla Ullevi (Up)		Borg (Ög)	Borg, (Norge)	Helgö (Up)
Vi (Up)	Sanda (Up)		Slöinge, (Ha)	Husby (Nä)
Säby (Up)			Gamla Uppsala, (Up)	Lunda (Sö)
	Uppåkra (Sk)			
Frösvi (Nä)	Lejre (Danmark)			
Hassle (Nä)	Strøby Toftegård (Danmark)			
Götavi (Nä)	Järrestad (Sk)			
Sofielund (Vsm)				Tissø (Danmark)
Stora Ullevi (Ög)	Gudme (Danmark)			

Tabell 2. Exempel på möjliga kategorier av kultplatser. (Efter Bäck & Hållans Stenholm 2012).

Plats	Socken	Landskap	Kontext	Föremål
Lilla Ullevi	Bro	Uppland	Kultplats kategori 1	Völvastav?
Säby	Östra Ryd	Uppland	Boplatser med kulturelement	Miniatyryxa
Helgö, husgrupp 2	Ekerö	Uppland	Centralplats	Miniatyryxa, miniatyrskära, figur
Sanda	Fresta	Uppland	Kultplats kategori 2a	Miniatyrskära
Lunda	Strängnäs	Södermanland	Kultplats kategori 2a	Figur
Husby	Glanshammar	Närke	Hall med kulturelement	Guldgubbe
Gamla Uppsala	Gamla Uppsala	Uppland	Centralplats	Völvastav?
Rällinge	Lunda	Södermanland	?	Figur
Ekhammar	Kungsängen	Uppland	Gravplats (rituell plats)	Figur
Eskilstuna kloster	Eskilstuna	Södermanland	?	Guldgubbe

Tabell 3 Föremål som kan indikera rituell kontext. (Efter Bäck & Hållans Stenholm 2012.) Fyndet från Gamla Uppsala är nytt.

ställer frågan om organisation. Bara det faktum att vi diskuterar i termer av regionalt samordnad verksamhet innebär att vi förutsätter någon form av normativ rituell struktur. En annan fråga är hur lokalt avgränsat ett sådant rituellt nätverk har varit (jfr. Fredrik Svanbergs analys 2003a, 2003b av Sydskanadinavien).

Förutom platser som – utifrån arkeologiska undersökningar i kombination med ortnamn – bedömts representera någon form av kultfunktion, finns även vissa kategorier av fyndmaterial som kanske kan knytas till särskilda kultfunktionärer. Dessa föremål är för det första få och för vissa typer gäller att var och en av dem är i det närmaste unik. Det finns emellertid en konceptualitet i andra typer, som t.ex. amuletringar. Inventeringen omfattar endast föremål vilka i sig bedömts ha magiska och religiösa symboliska uttryck, t.ex. amuletringar av olika slag, guldgubbar, figurer/figuriner, ”völvastavar”, miniatyrer (skäror, svärd, spjut mm.) (tabell 3).

Det är mycket svårt att i övrigt bedöma vilka typer av artefakter som har använts i offer. Sannolikt är det frågan om ett stort spektrum av föremålskategorier, allt från mer eller mindre förgängligt material,

som mat, till dess behållare, keramik. För att inte fastna i en spekulativ och subjektiv bedömning av vad som kan ha nyttjats som kultföremål har Anne Carlie i en genomgång av byggnadskult satt upp fyra kriterier för att ett föremål skall kunna klassificeras som rituellt i sin kontext (Carlie 2004:19). Det handlar för det första om föremål som genom sin karaktär särskiljer sig från det övriga fyndmaterialet i en byggnad, för det andra bör dessa fynd uppvisa spår av rituell behandling t.ex. i form av bränning (något som förstås kan vara svårt att avgöra i ett nedbrunnet hus). Övriga två kriterier sammanhänger med föremålets kontext, vilket också innebär att föremål och kontext är avhängiga av varandra

Jag vill betona att denna undersökning inte omfattar gravmaterial utan endast sådana kontexter vilka tolkats som bebyggelse lämningar, boplatser, kult- och offerplatser. Ett exempel på detta kan vara den kända figuren från Rällinge i Lunda socken i Södermanland. Denna har tolkats som en avbild av guden Frö och är en av få kända figurer från den yngre järnåldern. Föremålet hittades i en trädgård 1904 under ”*ett väldigt moras af sten, jord och åtskilliga större träd och buskar*” (SHM 14232). Fyndomständigheterna

innebär att vi inte utan vidare undersökning av platsen och den närmaste omgivningen, kan säga något om förekomsten av kultplats i området. Vi kan dock notera socknens namn Lunda samt att det i Nicolai socken, sju kilometer öster om Rällinge finns ett Ullevi. En annan känd föremålsfigur är av intresse i sammanhanget, inte minst för att den är påträffad i samma region som Ullevi. Det handlar om en hornprydd människofigur med ett svärd i

höger hand och två korslagda stavar i den vänstra. Föremålet återfanns i en stensättning (grav 6) i gravfält RAÄ 4 i Kungsängens sn, Uppland (SHM 30245). En liknande figur fanns för övrigt i grav 571 i Hemlanden i Birka, som geografiskt ligger mycket nära Lilla Ullevi, och som växer fram samtidigt som Lilla Ullevi förlorar sin funktion. Frågan är om det finns ett samband mellan dessa händelser och att det sker en religiös förskjutning vid denna tid.

Referenser

- Andersson, Gunnar. 2004.** *Lunda – delområde E. "Lunden" – en plats för aktiviteter under förhistorisk och historisk tid. E20.* Riksantikvarieämbetet. UV Mitt, dokumentation av fältarbetsfasen 2003:6. Stockholm.
- Andersson, Gunnar. 2006.** Among trees, bones, and stones. The sacred grove at Lunda. I; Andrén, Jennbert, & Raudvere, (red.) *Old Norse religion in long-term perspectives. Origins, changes, and interactions*, s. 195–205. Vågar till Midgård 8. Riga.
- Beronius Jörpeland, Lena & Seiler, Anton. 2012.** *Mälbys många ansikten. En tidigmedeltida huvudgård, förhistorisk och historisk gårdsbebyggelse. Uppland, Tillinge socken, Tillinge-Mälby 1:20 och 5:1, RAÄ 327.* Arkeologisk undersökning. UV rapport 2012:57. Stockholm.
- Bäck, Mathias & Hållans Stenholm, Ann-Mari & Ljung, Jan-Åke. 2009.** *Lilla Ullevi – historien om det fridlysta rummet. Vendeltida helgedom, medeltida by och 1600-talsgård.* Riksantikvarieämbetet. Arkeologiska undersökningar. Riksantikvarieämbetet. UV Mitt, rapport 2008:39. Stockholm.
- Bäck, Mathias & Hållans Stenholm, Ann-Mari. 2009.** Lilla Ullevi – en unik kultplats. *Populär arkeologi* 2009(27):3, s. 16–18.
- Bäck, Mathias & Hållans Stenholm, Ann-Mari. 2012.** *Lilla Ullevi – den beliga platsens geografi.* Riksantikvarieämbetet, arkeologiska uppdragsverksamheten. Stockholm.
- Carlie, Anne. 2004.** *Forntida byggnadskult. Tradition och regionalitet i södra Skandinavien.* Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar Skrifter Nr 57. Stockholm.
- George, Ola. 2012.** *Arkeologisk undersökning av bålplatser, harg och gravhögar inom Raä 8:9 i Sånga socken. Delrapport 6 inom projektet hotade kulturmiljöer längs Västernorrlands älvar.* Fornlämning, Raä 8:9, Fastighet, Para 1:13, Socken, Sånga, Kommun, Sollefteå, Landskap, Ångermanland. Murberget. Länsmuseum Västernorrland. Rapportnummer 2012:28.
- Grön, Camilla. 2008.** Att lägga i grav och låsa med spjut – ett vikingatida gravfält i Broby. I: Olausson (red.) *Hem till Jarlabanke. Jord, makt och evigt liv i östra Mälardalen under järnålder och medeltid*, s. 314–334. Lund.
- Hållans Stenholm, Ann-Mari. 2010.** Lilla Ullevi – en kultplats. I; Bratt & Grönwall (red.) *Makt, kult och plats. Högstatusmiljöer under äldre järnåldern. Kultplatser. Två seminarier arrangerade av Stockholms läns museum under 2009 och 2010.* Arkeologi i Stockholms län 5, s. 49–56. Stockholm.

- Lindeblad, Karin. 1997.** Gården från yngre järnålder skede 3. I: Lindeblad & Nielsen *Kungens gods i Borg. Om utgrävningarna vid Borgs säteri i Östergötland*. Riksantikvarieämbetet. UV Linköping, rapport 1997:12. Stockholm.
- Neiss, Michael. 2010.** Uppslagsrikt beslag från helig plats. Om djurornamentiken från Lilla Ullevi i Bro. I: *Fornvännen* 105, s. 1-8. Stockholm.
- Nielsen, Ann-Lili. 1996.** Hedniska kult- och offerhandlingar i Borg. Ett uttryck för gårdens centrala betydelse under yngre järnålder. I; Engdahl & Kaliff (red.) *Religion från stenålder till medeltid. Artiklar baserade på religionsarkeologiska nätverksgruppens konferens på Lövstabruk den 1-3 december 1995*. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar Skrifter Nr 19. Linköping.
- Nordberg, Andreas. 2005.** Handlar Grimnismål 42 om en sakral måltid? I: *Scripta Islandica* 56, s. 51-60. Uppsala.
- Olausson, Michael. 1995.** *Det inneslutna rummet – om kultiska hägnader, fornborgar och befästa gårdar i Uppland från 1300 f Kr till Kristi födelse*. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar Skrifter Nr 9. Stockholm. Diss.
- Price, Neil S. 2002.** *The Viking Way. Religion and war in late Iron Age Scandinavia*. Dept. of Archaeology and Ancient History. Uppsala universitet. Aun 31. Uppsala. Diss.
- RAÄ + nr** = nr i Riksantikvarieämbetets fornminnesregister.
- SHM + nr** = inv.nr i Statens historiska museums samlingar.
- Thålin-Bergman, Lena. 1984.** *Det vikingatida Frescati*. Bidrag till Kungl. Svenska vetenskapsakademiens historia, 16. Stockholm.
- Svanberg, Fredrik. 2003a.** *Decolonizing the Viking Age* 1, Acta archaeologica Lundensia. Series in 8º, 43. Stockholm. Diss.
- Svanberg, Fredrik. 2003b.** *Decolonizing the Viking Age* 2. *Death rituals in South-East Scandinavia AD. 800-1000*. Acta archaeologica Lundensia. Series in 4º, 24. Stockholm. Diss.
- Svensson, Kenneth. 2012.** Götavi – en vikingatida kultplats. I: Jakobsson (red.) *En resa genom Närke i tid och rum. Artiklar om arkeologin längs med E18 väster om Örebro*. Skrifter från Arkeologikonsult nr 2. Upplands-Väsby.
- Wall, Åsa. 2003.** *De hägnade bergens landskap. Om den äldre järnåldern på Södertörn*. Stockholm Studies in Archaeology 27. Stockholm. Diss.
- Zachrisson, Torun. 2004a.** Det heliga på Helgö och dess kosmiska referenser. I: Andrén, Jennbert & Raudvere (red.) *Ordning mot kaos. Världsbild och kosmologi. Vägar mot Midgård* 4, s. 343–388. Lund.
- Zachrisson, Torun. 2004b.** The holiness of Helgö. I: Clarke & Lamm (red.) *Excavations at Helgö XVI. Exotic and Sacral Finds from Helgö*, s. 143–175. Stockholm.

ok ændaðis
"... och dog ..."

Birkas befästningsverk och hamn

- att knyta ihop ett avslutat och ett nytt forskningsprojekt.

Av L. Holmquist

Abstract

De flesta utgrävningar i Birka har företagits i gravar och i stadsområdet. Däremot har befästningsverket utgjort en kunskapslucka. Av den anledningen startades ett forskningsprojekt där de olika komponenterna undersöktes i fält fram till år 2004. Resultaten visar att befästningsverket uppförs samtidigt som staden anläggs. Till det var kopplat en permanent garnison med krigare vilka var vältränade, välutrustade och som hade långväga kontakter.

Forskning pågår dock fortfarande på det omfattande materialet och utökas även med nya undersökningar i bl a Hedeby i Tyskland. Planer finns även att göra undersökningar i Birkas hamnområde för att komplettera bilden av försvarsverket och stadens planläggning.

Inledning

Under Birkas långa forskningshistoria, vilken går tillbaka flera hundra år, så har forskare och andra försökt förstå varför den uppkommer, hur den varit konstruerad och varför den slutligen överges. Den är en främmande fågel i sin omgivning och skiljer sig starkt från bosättningarna på landsbygden runtomkring. Staden var inriktad på handel och hantverk och uppstår samtidigt som ett antal andra liknande under andra hälften av 700-talet och ligger spridda längs utmed Östersjöns kuster som noder i transportsystemen mellan inland och kust.

Det är platser som Wolin och Truso i nuvarande Polen, Ribe i Danmark, Staraja Ladoga och Wis-kiauten i Ryssland samt Hedeby i Tyskland. De anläggs ungefär samtidigt och tycks uppstå av samma anledningar och de har en livslängd på omkring ett par hundra år. De var platser där eliten hade möjlighet till handel, produktion och tillverkning av speciella produkter med avsikten att kunna bekosta sina maktsträvanden. De var sprungna ur ett behov men där tiden ännu inte var mogen för anläggandet av städer i en medeltida bemärkelse. Benämningar som protostäder eller emporier har därför använts för att skilja dem från de senare medeltida.

Inom ett väl definierat område samlades de nödvändiga komponenterna för att staden skulle kunna fungera. I flera fall var den omgiven av en

stadsvall, som i Birka och Hedeby, för både extern och intern kontroll. Viktigt var att kunna ha uppsikt över vilka som vistades i staden och vilka som passerade in och ut. Vallen kan också ha markerat ett jurisdiktionsområde där speciella lagar rådde. För handeln var det helt avgörande att betalnings- och viktssystem fungerade.

Protostäderna har sagts utgöra den förmedlande länken mellan de antika städerna och de medeltida och där idéerna till stadsplaneutformning var hämtad från de romerska städerna. Men enligt mitt förmenande är de varken eller, utan förebilden får snarare sökas på annat håll med de stora samtida handelsmetropolerna när det gäller planläggning och struktur.

Birka har också setts som en del i en kronologisk kedja, i och runt Mälaren, med Helgö som start, därefter följt av Birka och sedan slutligen Sigtuna. De uppvisar alla urbana drag men är till sina karaktärer mycket olika. De överlappar varandra också tidsmässigt och existerar samtidigt under vissa perioder.

För att förstå urbaniseringsprocessen har forskare sökt efter förklaringsmodeller men samtidigt kan det göra att bilden blir alltför förenklad. Gamla Uppsala är ett exempel på en plats som borde föras in i den diskussionen.

Figur 1. Karta över Birka. Teckning: Liselotte Bergström efter förlaga av Charlotte Hedenstierna-Jonson.

Birka

Birka existerar mellan ca år 750 och 975. Huvuddelarna i konstruktionen utgörs av stadsområdet – Svarta jorden – omgiven av den idag ca 450 meter långa stadsvallen. Ytan på stadsområdet innanför vallen uppgår till drygt ca 12 hektar men då har mark tillkommit under århundradena efter övergivandet p g a landhöjningen. Stadsvallen har anslutit till borgen, som består av halvkretsavall ca 350 m lång. I hamnen nedanför stadsområdet i vattnet har det funnits påverk och andra konstruktioner i form av bryggor. Birka har m a o varit helt omslutet av ett försvarsverk där delarna haft olika betydelse och funktion. Birka har inte varit statiskt under sin existens utan förändringar har skett över tiden både när det gäller funktion och utbredning av bosättning och bebyggelse (Fig. 1).

Utanför staden ligger större och mindre gravfält, antalet gravar uppgår till ett par tusen synliga ovan jord. Utanför vallarna har det funnits bebyggelse av mer inriktad agrar karaktär (Holmquist Olausson 1993, Bäck 2010). Omfattningen och dateringen av denna är dock inte klarlagd och forskningen om denna angelägna fråga har bara påbörjats.

De arkeologiska utgrävningar som företagits i Birka har framförallt rört själva stadsområdet (uppskattningsvis är ca 5% utgrävt) och gravfälten (med ca 1100 undersökta gravar). Däremot har inte försvarsverket studerats i samma utsträckning. För att överbrygga denna kunskapslucka påbörjades ett forskningsprojekt vid Arkeologiska forskningslaboratoriet, Birkas befästningsverk, som fick en fortsättning i ett av Riksbankens jubileumsfond finansierat projekt *Borgar och befästningsverk i Mellansverige 400-1100 e.Kr.* Undersökningarna pågick i olika etapper från slutet av 1980-talet fram till år 2004.

Stadsvallen

Idag är stadsvallen 450 m lång och består av 7 segment med öppningar mellan dem, varav några kan ha fungerat som portar under Birkatid (Fig. 2).

Figur 2. Stadsvallen med gravfältet Hemlanden och Svarta Jorden i förgrunden. Foto Lars Bergström.

Den norra delen av vallen mynnar i en hamnvik, Kugghamn, bortom Svarta jorden. Vallen hade sin förlängning ut i vattnet med en rad av pålar. Vid vallens södra avslut är den tvärt avbruten. Efter Birkas övergivande har området varit utsatt för en intensiv uppodling och vallen kan ha avlägsnats på ett mycket tidigt stadium. I avsikten att försöka finna vallens förlängning gjordes geofysikaliska och geokemiska undersökningar på det öppna fältet mellan vallen och borgen (Wählander 1998). Framför allt visade fosfatanalysen var vallen funnits i form av en skarp gräns med starkt förhöjda fosfatvärden.

I en utgrävning invid vallens avslut på 1930-talet dokumenterades bl a s.k. båtnitar liggande i rad efter varandra (Arbman 1939). Samma typ av båtnitar påträffades även vid de senare utgrävningarna i borgvallen på 1990-talet och som indikerar att vallarna utgjort en enhetligt uppbyggd konstruktion genom hela sin längd. Den sammanlagda längden på vallarna har uppgått till 1000 meter. Resultatet av utgrävningen i stadsvallen visade att det var en välplanerad konstruktion bestående av en dubbelvall av sten med jordfyllning emellan. Vallen var byggd i flera faser, under den fanns ett äldre kulturlager

som visade att det där funnits en bosättning äldre än själva staden. ¹⁴C-dateringar visar att den äldsta vallen byggdes samtidigt som staden anlades. Birka har med andra ord inte varit statisk under sina 200 år av existens utan den har varierat över tiden med olika typer av bebyggelse och inriktning på verksamhet. Stadens ursprung finns att söka just uppe vid stadsvallen där det funnits långhus på uppbyggda terrasser av samma typ som finns samtidigt på den omgivande landsbygden. Det har varit gårdar med högstatuskaraktär. Att döma av de äldsta påträffade fynden har invånarna haft långväga handelskontakter redan innan staden etableras. Nu ska tilläggas att det är bara ett långhus/gård som undersökts på en av de femtontal terrasser som finns bevarade intill stadsvallen. Hur den övriga bebyggelsen ska förstås kronologiskt och rumsligt återstår att undersöka.

Stadsvallen bör inte ses ur en rent försvarsmässig synpunkt. Den har med stor sannolikhet haft en juridiciell funktion (Holmquist Olausson 2002, nu senast även Kyhlberg 2012). Vallen har utgjort en tydligt markerad gräns mellan stadsområdet och den omgivande landsbygden.

Viktigt var inte bara att kontrollera vilka som vistades i staden och att lugn upprätthölls utan också att köpfrid kunde garanteras. Bjärköarätten som är den äldsta kända stadslagen har ansetts av ett par forskare kunna ha sitt ursprung i Birka (Hagland & Sandnes 1997).

För att dessa handelsplatser skulle kunna fungera var det även viktigt att öppenhet och tolerans mot främmande kulturer och folkgrupper tilläts på ett sätt som var ovant för det annars strängt reglerade yngre järnålderssamhället.

Vid studier av senare tiders handelsstäder vid Medelhavet som t ex Alexandria och Smyrna som hyst en starkt blandad befolkning, visar det sig att möjligheten till att fritt kunna utöva sin religion har varit starkt befrämjande för handelsutbyten och kontakter (Mansell 2011).

Figur 3. Borgen i Birka. Foto Jan Norrman.

Borgen i Birka

Stadsvallens datering och dess förlängning har varit starkt omdiskuterat men våra undersökningar visade tydligt på var och hur stadsvallen anslutit till borgen.

Nu senast har georadar-undersökningar visat att det kan ha funnits en äldre kortare vall innanför den idag synliga (Trinks & Larsson 2007). Det kan tyda på att stadsbebyggelsen vid en viss tidpunkt expanderat och att stadsvallen utökats och förlängts (Holmquist kommande, manus).

Birkas borg är en av de få bevarade monumentala konstruktionerna från vikingatiden i Sverige.

Den består av en 350 meter lång halvkretsavall. I söder utgörs begränsningen av en brant klippa som stupar direkt ned mot Mälaren (Fig. 3).

Innan borgen undersöktes framfördes flera olika hypoteser om främst dess datering.

En av dem var att den skulle ansluta till folkvandringstida fornborgstraditionen i Mälardalen, dvs daterad till omkring 500-tal. Det som dock skiljer borgen från dessa är den direkta närheten till stadsbebyggelsen. De folkvandringstida borgarna ligger avskilda långt från övriga bosättningar.

En annan tanke har varit att borgen anlagts i ett sent stadium, först på 900-talet. Den dateringen har

satts utifrån de gravar som delvis underlagrar vallen. Inom vårt projekt var det några av de viktigaste frågorna att försöka få svar på; dateringen av vallen, hur den var konstruerad och om påbyggnadsfaser kunde beläggas. Utgrävningen visade att vallen var byggd på ett välplanerat och kraftigt sätt i skalteknik. Upp till 20 lager kunde dokumenteras både avsatta och påförda och som kunde hänföras till två distinkta huvudfaser, en äldre och en yngre vall. På toppen av båda vallarna har det funnits träkonstruktioner i form av skyttegång och bröstvärn. Beläggen för det är bl a stolphål, en bränd bearbetad träplanka (tall) och hundratals båtnitar av samma typ som tidigare påträffats i stadsvallens förlängning. Konstruktionen av vallen ansluter dock i viss mån till den äldre fornborgstraditionen men träkonstruktionen kan tyda på en influens från den slaviska borgbyggartraditionen. Resultat från ¹⁴C- och TL-dateringar samt artefakter visade att den äldre låga vallen var byggd samtidigt som staden anläggs. Den brinner ned någon gång på 800-talet och byggs därefter upp igen till sin dubbla storlek. Den yngre vallen visar tecken på upprepade bränningar mot slutet av 900-talet vilket kan indikera att borgen varit i funktion även efter det att staden övergivits.

Av stort intresse var den schaktgrav som underlagrade och senare byggts in i vallen. Graven innehöll ett skelett där DNA-undersökningen visade att det rörde sig om en man. Med sig i graven hade den gravlagde en häst, en ung hingst, 2-3 år gammal. Bland Birkas ca 1100 gravar är det endast 18 som innehåller en häst. Hästen representerade ett avsevärt ekonomiskt värde och visar på mannens höga rang och sociala status. ¹⁴C-dateringar av en tand från hästen visar att graven anlagts på första hälften av 700-talet. Graven är alltså samtida med det tidigare nämnda långhus som grävdes ut uppe vid stadsvallen. Det innebar att graven anläggs samtidigt som staden. Graven ger även ett terminus post quem för vallens anläggande.

Ett annat av projektets syften var att försöka klarlägga borgens funktion och se om den möjligen använts för att hysa t ex bostäder, förråd eller stall.

Nu senast har det föreslagits att det funnits en kyrka inne i borgen med förebilder från biskopsborgar på kontinenten (Zachrisson 2012). I munken och missionären Ansgars levnadsteckning omnämns en kyrka i Birka. Den anläggs av hövitsmannen Hergeir på hans mark (VA 133). Omdiskuterat är dock vad som avses med "hans mark" (jfr Holmquist Olausson 1993:72). På slutet av 1800-talet grävde Hjalmar Stolpe cirka 10 anläggningar inne i borgen. Han tolkade dem alla som gravar men utan synliga gravöverbyggnader.

För att se om det var möjligt att finna spår efter en bosättning företogs inom projektet olika geofysikaliska undersökningar men inget framkom som tydde på detta. Inte heller de utgrävningar som gjordes visade spår efter någon form av bebyggelse. I stället påträffades ytterligare tre gravar. Enligt mitt förmenande uppvisar inte borgkonstruktionen någon likhet med biskopsborgarna som ju framför allt var borgar kopplade till kristendomen på ett sätt som Birka inte var.

Bland de nordeuropeiska samtida handelsplatserna är det endast Hedeby som har en borg känd i närheten av staden. Den ligger dock inte i direkt anslutning till staden utan 180 meter norr därom.

Borgen har inte studerats på samma intensiva sätt som staden. Precis som när det gäller Birkas borg har Hedeby varit föremål för olika förslag till tolkningar. Kyrkokronikören Adam av Bremen föreslog att den kunde under 900-talet ha varit en sachsisk markgreveborg under Henrik I. Det har också diskuterats, om den istället under samma århundrade, varit säte för den "svenska" Olofsätten.

Ett tredje förslag är att det var borgen som kejsaren uppehöll sig i när han var i Hedeby år 975.

Utgrävningar har gjorts i borgvallen på 1930- och 1950-talen men de är mindre kända eftersom

resultaten inte är publicerade. Borgen ligger på en 26 meter hög höjdplåt. Platan är till största delen omsluten av en i det närmaste rektangulär 225x45–70 meter lång vall. Det märkliga är att vallen inte omsluter hela höjdpartiet. Den norra spetsen ligger utanför vallen. Höjden på vallen är idag 1,5 meter.

I norra delen skiljer sig vallens mer organiska form och där är den tydligt rätvinkligt utformad i ett parti. Där är också markytan förhöjd. Möjligen kan det tyda på att det funnits en påbyggnad som gjorts senare och att borgen då haft en annan funktion.

Birkas och Hedeby's borg skiljer sig åt i flera avseende men de har också likheter.

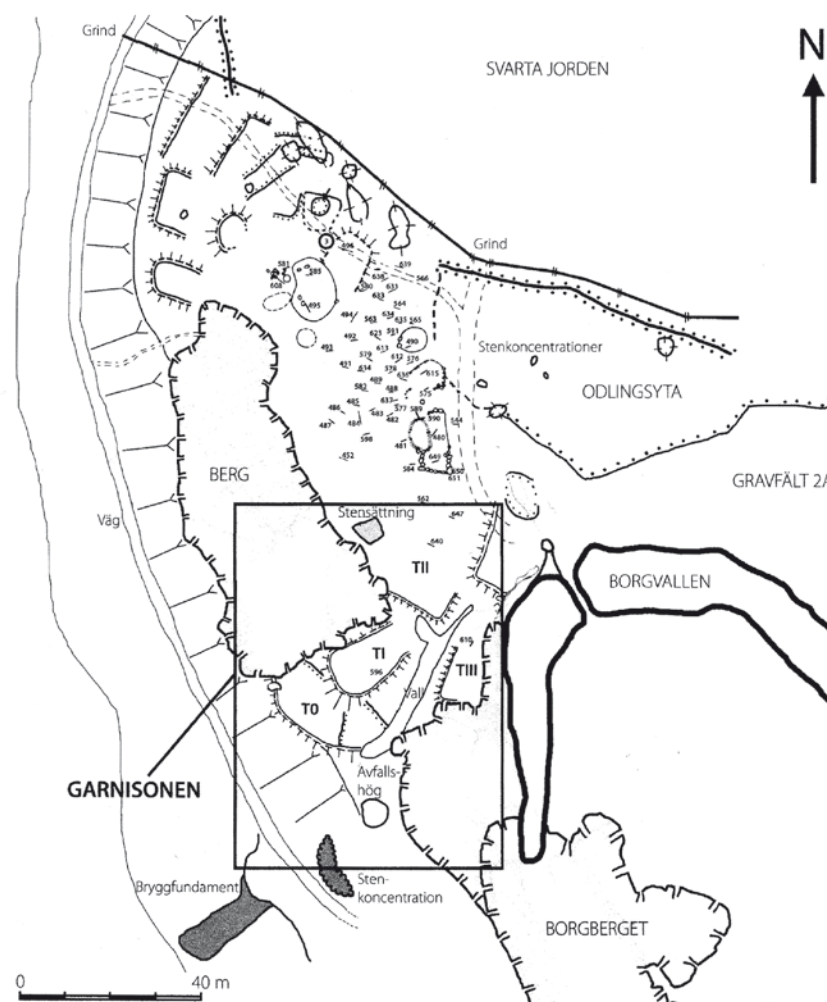
De liknar varandra i det avseendet att det inte har gått att påvisa några lämningar efter bebyggelse innanför vallarna. I båda borgarna finns också gravar både i och strax intill.

Det ligger nära till hands att fortfarande tolka dem som skyddsborgar, åtminstone under en äldre fas, på det sätt som Rimbert beskriver det i Ansgarsvitan (VA 236).

Garnisonen

När det gäller krigarna som har upprätthållit skyddet av Birkas befästningsverk så har de varit förlagda i det sk garnisonenområdet. Benämningen går tillbaka till 1930-talet då Holger Arbman myntade uttrycket. Han byggde sin tolkning på i första hand det stora antalet vapen som påträffades vid hans utgrävningar.

Garnisonen ligger i direkt anslutning till borgen i en sluttning ned mot stranden av Mälaren. Sluttningen har jämnats ut med hjälp av stensatta terrasser på vilka hus och andra träkonstruktioner funnits. Garnisonen är taktiskt placerad då den spärrar

Figur 4. Karta över Garnisonen. Karta redigerad av Liselott Bergström efter Holmquist Olausson & Kitzler Åhfeldt 2002.

uppfarten till borgen från sjösidan. Bebyggelsen har skyddats av två bergsklippor på varsin sida. Det har ändå funnits goda möjligheter att överblicka stadens omgivande vatten. Förutom de skyddande klipporna så omgavs garnisonenområdet av en träpallisad som löpte från strandkanten längs utmed hela bebyggelsen. Strax norr om och i nära anslutning till Garnisonen finns ett av Björkö's rikaste gravfält med ett stort antal kammargravar där Inga Hägg har menat att några av dem är av kunglig status (Hägg 2002).

Av de idag fem synliga terrasserna har fyra undersökts helt eller delvis (Fig. 4). Bebyggelsen var

tät och välplanerad. Förutom byggnader så fanns där bl a en trä täckt avfallsränna och en vattencistern.

På den största av terrasserna stod det en stor byggnad av hallkaraktär som användes för ceremonier av olika slag. Det var också här kungen mötte sina krigare. Huset var 19x9 meter stort. Det överensstämmer inte med den längd som de stora hallarna brukade ha. Markutrymmet tillät inte en större längd men strävan var att få ett hus som var väl synligt och med stor rymd. Lutningen har ändå kompensats med att jordmassor påförts motsvarande husets halva längd. Det var ett treskeppigt långhus med svagt buktande långsidor. Det hade två ingångar på södra långväggen. Den norra långväggen låg så tätt inpå klippan att det inte var möjligt att ha några dörrar där. Fyndens spridning visade på en indelning med olika rumsfunktioner. Den östra delen tolkades som förråd för bl a vapen och redskap. I den nordvästra delen av huset påträffades ett stort antal fynd av högstatuskaraktär som exempelvis skärvor från glaskärl, orientaliska beslag och ett bysantinskt mynt och där har med stor sannolikhet högsätet varit placerat.

Av särskilt intresse är fynden av bysantinsk karaktär eftersom de annars är ovanliga under vikingatiden. Förutom det omnämnda myntet påträffades rikt ornerade förgyllda bronsbeslag till hjälmar (Holmquist Olausson & Petrovski 2007).

Utmed husets långväggar påträffades ett stort antal nycklar och lås samt beslag från kistor. Med stor sannolikhet har de suttit på kistor som tillhört krigarna och innehållit deras personliga utrustning. En tolkning som ligger nära till hands är att krigarna fört med sig dem i båtarna och att de där fungerar som tofter.

Vid väggarna påträffades delar till sköldar och spjut som har varit upphängda eller stått lutade. I Garnisonen har det totalt påträffats ca 400 vapen där alla de vikingatida skandinaviska vapentyperna finns representerade. Ett speciellt och ovanligt fynd var de järn lameller som påträffades. De

tillhör ett lamellpansar av en typ som användes av den beridna krigaren över hela den eurasiska stäppen. På många bysantinska målningar bl a av krigarhelgon kan man se hur lamellerna var sammanfogade. Rustningen representerade ett stort värde och var bara förbehållna de ranghögsta krigarna. Av antalet lamelltyper att döma kan det ha funnits flera rustningar i garnisonen (Stjerna 2004). Fyndet av denna typ av rustning är det enda som gjorts i Skandinavien från vikingatid. Delar av ringväv har också påträffats och visar att även den rustningstypen användes av krigarna.

Exakt var lamellrustningen har sitt ursprung har varit föremål för diskussion men det bysantinska området ligger nära till hands att tro. I det bysantinska rikets gränstrakter var kontakterna med stäppnomader frekventa och där kom bysantinerna i kontakt med deras framgångsrika stridsteknik. I Garnisonen finns även andra fynd av vapen som pekar åt samma håll. Delar till pilbåge av östlig typ (Lundström et al 2009), s k orientaliska beslag till fodral för pilbåge och pilar är andra belägg för det. Krigarna i Garnisonen ingick i en östligt orienterad sfär där tillhörigheten signalerades med olika typer av symboler och där krigarbältet med orientaliska beslag var ett av de främsta. Beslag till ett sådant bälte påträffades i Garnisonen. Det är det enda som framkommit på en vikingatida bosättning i Sverige, annars förekommer de som gravgåvor. (Jansson 1988, Holmquist Olausson & Hedenstierna-Jonson 2006, Hedenstierna-Jonson 2006).

Husets starka anknytning till kulten visade sig på flera olika sätt bl a genom olika former av rituella depositioner i hallhuset och andra konstruktioner. En form av offerdeposition var de spjutspetsar som nedlagts på olika platser i Garnisonen. Spjutet var symbol för guden Oden som var krigarnas gud (Kitzler Åhfeldt 2000). En annan offerdeposition påträffades i ett av stolphålen till en av de takbärande stolparna i hallhuset. Det innehöll flera olika typer av föremål som bl a en doppsko i Jellingestil (Hedenstierna-Jonson 2002), vapen, en

liten torshammare i ben samt ett stort antal delar till ornerade kamfodral. Fodralen var itusågade och därefter brända. Vid rekonstruktionsförsök kunde antalet kamfodral uppskattas till 40 stycken. Ett antal som skulle kunna motsvara antalet krigare i Garnisonen.

Huset var byggt i enlighet med den 1000-åriga långhustraditionen men som började gå ur tiden under 900-talet och ersättas av nya byggnadstyper. Avsikten att uppföra ett hus av ålderdomlig typ kan tolkas som en medveten strävan att knyta an till äldre traditioner och för att manifestera de gamla gudarna.

Fyndmaterialet och stratigrafien daterar den sista fasen i Garnisonen till andra hälften av 900-talet.

Samtliga komponenter i Birkas försvarsverk har byggts upp i flera faser. De äldsta dateringarna sträcker sig tillbaka till andra hälften av 700-talet, både i vallarna och i Garnisonen.

Träbyggnationen brinner ned i Garnisonens sista fas och det tillsammans med det stora antalet påträffade pilspetsar visar att Garnisonen varit utsatt för en attack i slutfasen. Av allt att döma har den kommit från sjösidan och det tycks som att beskjutningen skett i två etapper (Lindbom 2009). Därefter lämnas Garnisonen och byggs inte upp igen. Andreas Nordberg (2003:116) har föreslagit att det kan ha blivit en sakral plats där hierofanier kunde upplevas, dvs en plats man återvände till för att uppleva helighet. Antingen kunde platsen offras till guden Oden innan anfallet eller efter det att striden utkämpats och vunnits. Kopplingen till Oden är m a o mycket stark i Garnisonen.

Hamnen och avslutning

Birkas försvarsverk är ett resultat av politiska strävanden under andra hälften av 900-talet och som direkt kan kopplas till handelsplatsens funktioner och kontakter.

Förutsättningen för att funktionerna skulle kunna upprätthållas var att det fanns ett försvarsverk som skyddade dessa. Starka belägg finns för att försvarsverket fanns på plats redan när staden etablerades och att det var i kontinuerligt bruk under hela dess existens. Det var konstruerat för att kunna möta den dåtida stridstekniken och vapensystemen, där bågskytte och strider till sjöss var av dominerande betydelse.

Taktiken koncentrerades på hot, belägringar och krav på tributer. Försvarsverket i Birka bör i ett vidare perspektiv ses som en del av ett djupförsvarssystem som inkluderade pålspärrar och andra anläggningar vilka kontrollerade inloppen till Mälaren.

Befästningsverken försvarades av vältränade, välutrustade krigare med långväga kontakter i synnerhet österut, till Kievriket och det Bysantinska riket. Kanske var det i de områdena som de lärde sig att bygga försvarsverk. Väl känt är att krigare från Skandinavien ingick i den bysantinska kejsarens väringagarde. Det var också vikingar som på sina krigståg vid två tillfällen anföll Konstantinopel.

Inom det nu avslutade projektet har försvarsverkets olika delar undersökts med undantag för konstruktionerna i hamnområdet och vattnet utanför. Tillsammans med bl a de pålspärrar som vid tidigare tillfällen dokumenterats (Ingelman Sundberg 1972) så omsluter de staden. Under en följd av år (2009–2012) har Högskolan på Södertörn och Sjöhistoriska museet företagit dykningar i Birkas hamn och även utfört mindre utgrävningar vid strandkanten. Rester efter mer komplexa konstruktioner har då påträffats vilka är betydligt mer omfattande än vad den enkla pålspärrskonstruktionen tidigare visade.

Nu senast har det föreslagits att de funnits upp till 100 meter långa bryggor som gått ut i vattnet och de skulle ha fungerat som stadens marknadsplats (Sörling 2012). Frågan kan dock ännu inte ses som klarlagd inte minst med tanke på att en stor del av konstruktionerna bör finnas på vad som idag är beläget på land. Åren omkring 1970 utfördes en

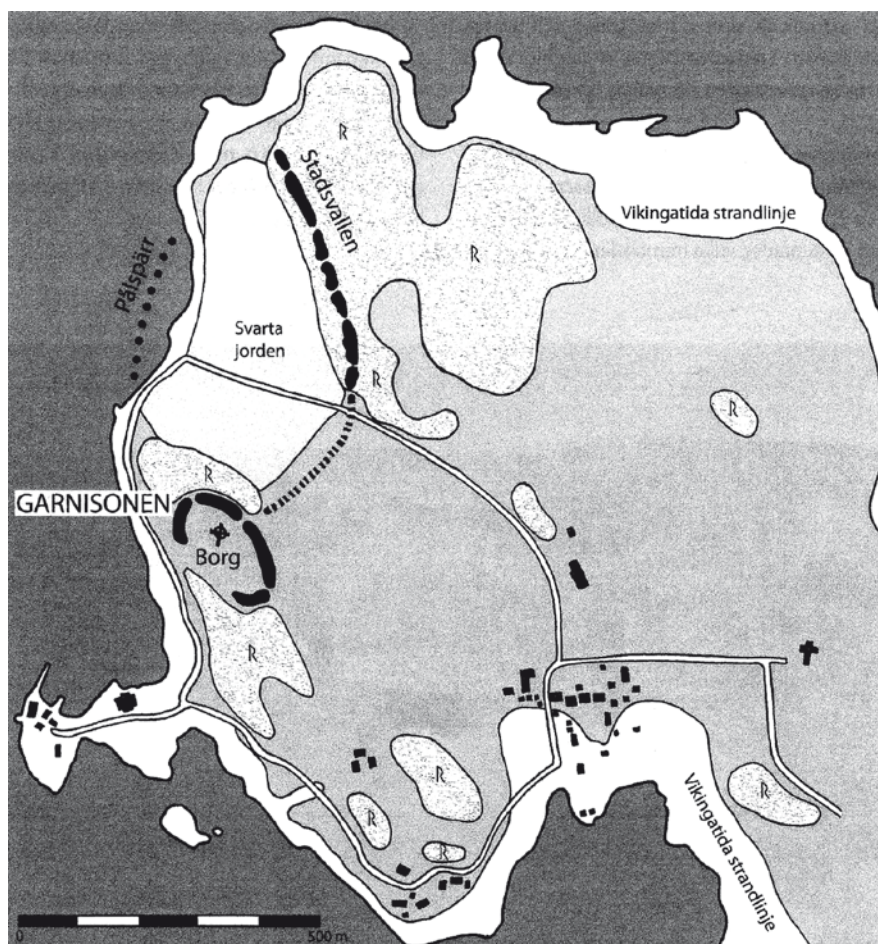
undersökning i Birkas hamnområde (Ambrosiani, Arrhenius et al 1973) men det schaktet drogs inte ända ned till vattnet. Vid en utgrävning i strandzonen skulle det vara möjligt att få klarläggande svar på frågor om hamnens konstruktion och stratigrafi.

Bit för bit undersöks och kartläggs Birka och en helhetsbild börjar långsamt växa fram där inte minst de nya kunskaperna om försvarsverket starkt bidragit.

För att komma vidare i birkafrågan är det därför angeläget att fylla kunskapsluckan gällande hamnarna. De har varit navet kring vilket verksamheten kretsat runt.

I Birkas närmaste parallell Hedeby har ett 2200 m² stort område torrlagts i vattenområdet. Vid undersökningen frilades ett mycket stort antal pålar (Crumlin-Pedersen & Schietzel 1980). Nu senast har dessa bearbetats digitalt av Sven Kaltring (2010) och utifrån det har rekonstruktioner gjorts av bryggplattformen. Den var ca 1500 m² och tolkningen av funktionen är att den använts för handel där avlastning och försäljning har försigått.

Efter det att projektet om försvarsverket nu avslutats så framstår det tydligt att hamnproblematiken är den kanske mest angelägna kommande forskningsuppgiften inom Birkaforskningen både för att kunna förstå hur staden var planerad men även för att få bilden av befästningsverket mer komplett (Kaltring 2012) (Fig. 5).

Figur 5. GIS-karta över Svarta jorden med platserna utmärkta för undersökta schakt (Kaltring 2012). 72

Referenser

- Ambrosiani, Björn et al. 1973.** *Birka – Svarta Jordens hamnområde. Arkeologisk undersökning 1970–1971.* Riksantikvarieämbetet rapport C1. Stockholm.
- Arbman, Holger. 1939.** *Birka. Sveriges äldsta handelsstad.* Från forntid och medeltid 1. Stockholm.
- Bäck, Mathias. 2010.** *Mellan byn och staden – Birkas och Björköns bebyggelse ur nya synvinklar. Amatörarkeologiska undersökningar 2005–2007. Uppland, Adelsö socken, Björkö by och Grindsbacka, RAA 171.* UV-Mitt, Rapport 2010:40.
- Crumlin-Pedersen, Ole & Schietzel, Kurt. 1989.** Havnen i Hedeby. I: *Skalk* 1980:3, s. 4–10.
- Hagland, Jan Ragnar & Sandnes, Jørn. 1997.** *Bjarkøyretten. Nidaros eldste bylov.* Oslo.
- Hedenstierna-Jonson, Charlotte. 2002.** A group of Viking Age swords chapes reflecting the political geography of the time. I: *Journal of Nordic Archaeological Science* 13, s. 103–112 Stockholm.
- Hedenstierna-Jonson, Charlotte. 2006.** *The Birka Warrior. The material culture of a martial society.* Theses and Papers in Scientific Archaeology 8. Stockholm.
- Holmquist Olausson, Lena. 1993.** *Aspects on Birka. Investigations and surveys 1976–1989.* Theses and Papers in Archaeology B:3 Stockholm.
- Holmquist Olausson, Lena. 2002.** Patterns of settlement and defence at the Proto-Town of Birka, Lake Mälär. I: Jesch, J. (red.) *The Scandinavians from the Vendel Period to the tenth century. An ethnographic perspective, s. 153–167.* Woodbridge.
- Holmquist Olausson, Lena & Hedenstierna-Jonson, Charlotte. 2006.** *The Oriental Mounts from Birka's Garrison. An expression of warrior rank and status.* Antikvariskt Arkiv 81. Stockholm.
- Holmquist Olausson, Lena & Petrovski, Slavica. 2007.** Curious Birds – Two helmet(?) Mounts with a Christian Motif from Birka's Garrison. I: *Cultural interaction between east and west. Archaeology, artefacts and human contacts in northern Europe*, s. 231–237. Stockholm Studies in Archaeology 44. Stockholm.
- Hägg, Inga. 2002.** Aussagen der Textilfunde zu den gesellschaftlichen und wirtschaftlichen Verhältnissen frühstädtischer Zentren in Nordeuropa – die Beispiele Haithabu und Birka. I: *Haithabu und die frühe Stadtentwicklung im nördlichen Europa*, s. 181–218. Schriften des Archäologischen Landesmuseums. Band 8. Neumünster.
- Ingelman Sundberg, Catharina. 1972.** Undervattenarkeologisk undersökning utanför Birka. I: *Formvänner* 67, s. 127–134. Stockholm.
- Jansson, Ingmar. 1988.** Wikingerzeitliche orientalischer Import in Skandinavien. I: *Oldenburg – Wolin – Staraja Ladoga – Novgorod-Kiev. Handel und Handelsverbindungen im südlichen und östlichen Ostseeraum während des frühen Mittelalters.* Bericht der Römischen-Germanischen Kommission 69. Mainz am Rhein.
- Kalmar, Sven. 2010.** *Der Hafen von Haithabu.* Die Ausgrabungen in Haithabu. Vierzehnter Band. Neumünster. Diss.
- Kalmar, Sven. 2012.** The Birka Proto-Town GIS – A Source for Comprehensive Studies of Björkö. I: *Formvänner* 107, s. 253–265. Stockholm.

- Kitzler Åhfeldt, Laila. 2000.** Odenssymbolik i Birkas garnison. I: *Fornvännen* 95, s. 13–21. Stockholm.
- Kitzler Åhfeldt Laila & Lena Holmquist Olausson, Lena 2002.** Krigarnas hus. Arkeologisk undersökning av ett hallhus i Birkas Garnison. I: *Borgar och Befästningsverk i Mellansverige 400–1100 e. Kr.* Rapport 4 Stockholms Universitet. Stockholm.
- Kyhlberg, Ola. 2012.** *Den långa järnåldern. Sociala strategier, normer, traditioner.* OPIA 54. Uppsala.
- Lindbom, Peter . 2009.** The assault on Helgö and Birka and the end of the Iron Age. I: *Situne Dei*, s. 83–101. Sigtuna.
- Lundström, Fredrik & Hedenstierna-Jonson, Charlotte & Holmquist Olausson Lena. 2009.** Eastern Archery in Birka's garrison. I: Holmquist Olausson, L. & Olausson, M. (red.). *The martial Society. Aspects of warriors, fortifications and social change in Scandinavia*, s. 105–116. Theses and papers in Archaeology B:11. Stockholm.
- Mansell, Philip. 2010.** *Levant. Splendour on the Mediterranean.* London.
- Nordberg, Andreas. 2003.** *Krigarna i Odins sal. Dödsföreställningar och krigarkult i fornnordisk religion.* Stockholms universitet. Stockholm. Diss.
- (VA) Vita Ansgari.** Boken om Ansgar. Rimbert: Ansgars liv. Översättning: Eva Odelman 1986. Stockholm.
- Stjerna, Niklas. 2004.** En stäppnomadisk rustning från Birka. I: *Fornvännen* 99, s. 27–32. Stockholm.
- Söderling, Fredrik. 2012.** Vikingar byggde en stad på vattnet. Artikel i: *Dagens Nyheter* 2012-08-21.
- Trinks, Immo & Larsson, Lars-Inge 2007.** Undersökning utan utgrävning. Kartläggning av Birka. I: *Populär Arkeologi* 3/2007, s. 14–15.
- Wähländer, Linda. 1998.** *Birkas stadsvall och dess förlängning fram till Borg.* C/D-uppsatser i laborativ arkeologi 97/98, del 1. Stockholm.
- Zachrisson, Torun. 2011.** The archaeology of Rimbert: the churches of Hergeir and Gautbert and Borg in Birka. I: *Viking Settlements and Viking Society: papers from the proceedings of the sixteenth Viking Congress*, s. 469–493. Reykjavik.

upp i Grikkium.
"... uppe i Grekland."

En hög på höjden

- en nyligen undersökt stor hög i Tyresta

Av M. Pettersson & R. Wikell

Abstract

I det inre av det skogrika Södertörn finns små bygder och dalgångar som – av fornlämningsbilden att döma – tycks bli koloniserade under loppet av yngre järnålder. En av dessa ”gläntor i skogen” är Tyrestadalen i Österhaninge socken. Högst upp på en kulle i hagmarken söder om Tyresta by återfinns områdets största hög som mäter 12 meter i bredd och drygt 1,5 meter i höjd. Intill högen på höjden finns en rektangulär stensättning och tre stycken treuddar. I slänten nedanför ligger ett höggravfält med närmare 20 fornminnen bestående av högar och runda övertorvade stensättningar. Undertecknade undersökte krönhögen sommaren 2012 inom ramen för ett forsknings- och förmedlingsprojekt – ”Vikingar i Tyresta” – initierat av Tyresta Nationalpark. Högen var skadad av jordkällare, rotvälta och grävlingsgryt, men glädjande nog var förvånansvärt mycket bevarat av dess konstruktion och själva gravgömmans sotsvarta bålmörja. Den stora högen kan tolkas i spännande mytologiska metaforer samtidigt som den ger underlag till diskussioner om när landnamet i Tyresta skedde, och vilken roll en nygrundad odalgård i skogen hade i det övergripande bebyggelsemönstret på Södertörn.

Inledning

I det inre av det skogrika Södertörn finns små bygder och dalgångar som – av fornlämningsbilden att döma – först koloniserar under yngre järnålder. En av dessa ”gläntor i skogen” är Tyresta by i Österhaninge socken. I björkhagen söder om byn ligger ett gravfält, RAÄ 139, med högar och stensättningar. På gravfältets krön, med vacker utsikt över dalen, återfinns ättebackens största hög som mäter 12 meter i bredd och drygt 1,5 meter i höjd. Med anledning av ett forsknings- och förmedlingsprojekt – Vikingar i Tyresta – tillbringade författarna stora delar av säsongen år 2012 med att undersöka högen. Anläggningen var skadad av jordkällare och grävlingsgryt, men glädjande nog var förvånansvärt mycket bevarat av dess konstruktion och själva gravgömmans sotsvarta bålmörja. Fältdelen är avslutad och analys- och rapportarbete har tagit vid, varför följande artikel är en preliminär framställning. Den stora högen kan tolkas i spännande mytologiska metaforer samtidigt som den kan ge underlag till diskussioner om när landnamet i Tyresta skedde, och vilken roll en nygrundad odalgård i skogen hade i det övergripande bebyggelsemönstret på Södertörn.

I Tyrestadalen finns inga tidstypiska gravar från föregående perioder så högarna ger en fingervisning om ett plötsligt landnam. Tyresta är inte ensamt i sitt slag utan det finns ett 30-tal skogsgårdar i det inre av Södertörn. Ett gemensamt drag är att alla har höggravfält. Sällan har dock platser som Farsta, Klena och Gudö, för att nämna några skogsgårdar, äldre fornlämningar (Wikell 2011). Man ställer sig frågan: ser vi en samordnad kolonisation av skogen? Vi ska inledningsvis diskutera kulturlandskapets organisation utifrån högar och jordägande. Vid en i skrivande stund okänd tidpunkt slog man alltså ner sina bopålar i Tyresta. Samtidigt började också högar byggas: ett synligt bevis på odalrätten – den lagliga och rituella rätten till landet (Zachrisson 1994). Eftersom den undersökta högen är störst, var vår arbetshypotes att den byggdes först. Fig 1.

Bygder vid kusten och gårdar i skogen

Södertörn är höglänt och bergigt. Halvöns inre domineras av det stora skogsområdet Hanveden, där Tornberget med sina 111 meter över havet är Stockholms läns högsta punkt. Den ödsliga hållmarksskogen avbryts av otaliga sprickdalar. Myrar och sjöar dominerar i dalgångarna men

Figur 1. Högen på höjden såsom den såg ut efter avtorvning försommaren 2012. En gammal jordkällare syns som en svacka i den del av krönet som vilar i skugga. I bakgrunden Tyresta by. Foto från söder av Mattias Pettersson.

här och var har genom lyckliga geologiska omständigheter odlingsbar mark bildats. På sådana platser med bördig jord – själva förutsättningen för åkerbruk och boskapsskötsel – sker ett plötsligt landnam. Man skulle lätt kunna tro att bönderna som bröt mark i skogen var ”de fattiga kusinerna på landet” jämfört med gårdarna i de gamla bygderna längs Södertörns kust. Bygder, som Haninge och Sorunda, har en intensiv bebyggelsekontinuitet ända från bronsåldern. Men skogsgårdarna ligger inte efter i något avseende, varken socialt eller ekonomiskt. Närmare 20 runstenar, en silverskatt och, för att ta ett exempel från just Tyresta, ett depåfynd av ett likarmat spänne och en snidad drake i elfenben, tyder på välmående och självständiga gårdar.

Skogsfolket har således inte sämre status än de som bor i kärnbygder. Fornlämningar och ortnamn är identiska, och det är talande att gravfälten inte skiljer sig åt i karaktär: få högar, varav några stora, och en större mängd små runda övertorvade stensättningar är återkommande drag. Här och var förekommer regelbundet mindre vanliga fornlämningar som treuddar, skeppssättningar och fyrsidiga stensättningar. Tyresta är inget undantag utan följer normen med högar och stensättningar,

varpå vi även finner en rektangulär och hela tre stycken treuddar omedelbart intill den stora högen. Även ägorna, läs det ekonomiska underlaget, hos gårdarna är generellt sett lika stora. Det framgår när man jämför ägogränserna på de äldsta kartorna från 1600-talet, vilka väl passar in med var runstenar, gravfält och bytomter ligger. Gränserna har uppenbart sina rötter i järnåldern. Förhållandet att odaljorden är lika stor pekar på att uppdelningen har skett samtidigt för de flesta gårdar, både på skogen och nere i bygden. Varför annars denna rättvisa fördelning? Ägostrukturen ger en fingervisning på hur väl uppbyggt samhället var. Här till krävs naturligtvis en utvecklad organisation och makt.

Omstruktureringen av kulturlandskapet är på ”riksnivå” för att använda en nutida term. Mycket talar för att detta genomförs någon gång under folkvandringstid och in på 600-talet. Det är säkert ingen tillfällighet att de stora högarna vid Gamla Uppsala anläggs vid samma tidpunkt (Ljungkvist 2005). Hela komplexet med kungagodset Gamla Uppsala, som enligt alla skriftliga källor var Sveakonungarnas säte, får då en ny grundplan när ett jättelikt område kring storhögarna delas in med vägar, långsmala tomter och gravfält (Wikborg muntligt 2012). Uppenbart var det en enorm insats bakom denna planering. Likadant var det 300 år senare då Sigtuna grundlades. Dåvarande museichef Sten Tesch satte fingret på processen i sin artikel ”Sigtuna – anlagd stad” (1989) där han visade att hela stadsplanen med gator och standardiserade tomter stakades ut vid ett och samma tillfälle i slutet av 900-talet. Ägofigurerna i bygder visar samma mönster som Gamla Uppsala, Birka och Sigtuna – långsmala tomter –, vilka är ett tydligt tecken på att bygden inte bildats spontant. Vi ser för första gången ett avsiktligt planerat ”storskifte”, då det äldre järnålderslandskapet (stensträngsbygden) med rötter i bronsåldern radikalt bryts upp och ersätts med tomter.

Det är här Tyresta och landnamet i skogen kommer in i bilden. Vi förmodar att omorganisationen är

nära förknippad med det som vi under medeltiden känner som laga ledung. Med den utgångspunkten är skeppsplikten inte en medeltida skatteteknisk nymodighet, utan har mycket äldre anor. Den nya indelningen i tomter som sker senast under 600-talet är – som författarna ser det – en effektivisering av en tidigare örlogsbaserad organisation från äldre järnålder som kärnfullt omnämns av Tacitus 98 e.Kr. i följande nyckelord: *"Svionernas folkområden, mäktiga i manskap, vapen och flottor"*. Inom parentes kan också sägas att det marina samhället hos Svearna har en bakgrund i bronsålderns båtburna krigarkultur, vilket övertydligt illustreras av mer än 2500 skeppsbilder på regionens hällristningar (Wikell & Pettersson 2010, jfr Lindström 2010).

Av största intresse i ovan skisserade scenario är ett imponerande båthus som nyligen hittades vid Åkroken i Nyköping. Huset är 30x12 meter stort, uppfördes under 600-talet och bestod ända fram till 1000-talet (Bäck muntligt 2012). Båthuset är en del av ovan anförda styrkedemonstration. Båtar och skepp har alltid varit viktiga i Norden, vilket inte minst skeppssättningar visar. Mer än 200 stenskepp är kända enbart i Södermanland, varav närmare 20 i Haninge. I denna artikel finns inte plats att utveckla det marina perspektivet utförligare men vi ber läsaren vara uppmärksam på den starka rumsliga metafor som föreligger mellan en tomt i bygden och en toft på båten. En gård utrustas således en man vid åran på långskeppet. Liknande indelning – med tomter – synes ligga för handen på den tidigkristna gravgården vid Broby bro, se Lars Andersson i denna skrift, vilket indikerar att skeppsrummet under 1000-talet blivit en oreflekterad rotmetafor.

I traditionell bebyggelsearkeologi är däremot en evolutionär och linjär utveckling av bygden en ofta framförd åsikt. Kulturlandskapet växer oplanerat fram efterhand (Ambrosiani 1964, 1991, Biuw 1992), och förändringen sker främst genom att förmodat ursprungliga enheter (många bevarade gravar) avsöndras i mindre avgärda enheter (små gravfält). Ensamgården är den färdiga modell som alltför

länge styrt tolkningen av bebyggelseutvecklingen. Den traditionella bilden framstår vid en första anblick som förföriskt elegant men är säkerligen alltför enkel. Ovan anförda nya arkeologiska resultat visar att vi har underskattat forntiden. Att enbart kvantifiera antalet gravar som inventeringen lyckats iakttar inte hänsyn till den dynamik som man kan förvänta sig i ett ättensamhälle. Det är inte alls säkert att alla som lever på en gård begravs just på den gårdens gravfält. Man kan mycket väl begravas på den gård där man är född, eller där andra släktingar bor, och varför inte på Birka, i Gamla Uppsala eller Sigtuna (jfr U 395)?

Vid undersökningar har det också framgått att ensamgården som allena rådande måttstock inte är att lita på. Det har visat sig att det fanns enheter med både en och två eller fler hushåll – det vill säga byar – redan under forntiden (Biuw 1992; Petré 1999). Vissa har ett stort antal registrerade gravar, andra få gravar. Att förutsätta att antalet registrerade gravar är representativt för en forntida enhets befolkningsmängd, och därmed gårdens ålder, synes inte rimligt. Redan det faktum att de flesta gravfält i Haninge, liksom i övriga östra Svealand, så gott som alltid slutar där en åker börjar, gör att man kan räkna med en betydande bortodling av gravar. Något som åter blivit aktuellt vid sommaren grävningar i Gamla Uppsala, där omkring 100 skadade, och tidigare oregistrerade gravar upptäckts. Och det inom ett område som enligt Truls Arvidsons detaljkarta över Gamla Uppsala från 1709 blott uppvisar drygt 10 högar. Gravfältet i Tyresta är inget undantag, utan är även det hårt kringskuret av åkermark utom i norr där en brant bergssluttning tar vid. Om inte gravarna legat i hammarläge, det vill säga på berg och stenig mark, hade de alla för länge sedan slukats av jordhungeriga bönder.

Högen

Med denna bebyggelsehistoriska bakgrund tog vi oss an den stora högen i Tyresta. Vi förväntade oss finna en statusmedveten odalbonde som tryggt

deltog vid ting och blot i bygden. En bonde som hade de ekonomiska musklerna för att bjuda på gästbud, och som även kunde rusta en man vid åran på ledungsskeppet. Undersökningen gjorde oss inte besvikna – tvärtom. Utgrävningen blev ett spännande arkeologiskt äventyr, en tidsresa på drygt 1000 år. Grävningen kan liknas vid en film som spelas baklänges. Olika delar av högen är givetvis resultatet av en rad skilda händelser, och som arkeolog undersöker man högbyggandet – den rituella processen – i omvänd ordning (Gansum 2004). Högbyggarna har uppenbart följt ett rituellt schema och med inspiration från religionshistorikern Andreas Nordberg (2008) utgår vi från att *"döden är ett kosmologiskt drama"*, vilket avslöjas som *"religiös symbolik i gravarkitekturen"*. Flera detaljer kan nämligen tolkas i mytologiska metaforer. Med utblickar till samtida skriftligt källmaterial ska vi försöka klä det arkeologiska resultatet i ord och därmed ge liv åt en tid då ny mark bröts i det inre av Södertörn. Fig. 2.

Figur 2. Högen i genomskärning. Tydligt framträder kärnröset, yttre ringvall av lera, inre fyllning av sand, samt den liggande stenflisan till höger om kärnröset. Det runda hålet i profilväggen är en gång från ett grävlingssgryt. Bakom profilen skymtar jordkällaren. Foto från norr av Johan Bjurer.

Platsen är vald med omsorg: högst upp på en kulle med en brant backe i norr ner mot dalen och från krönet har man en vacker utsikt. Platsen

är också strategiskt väl vald eftersom ett system av halfvägar leder förbi gravfältet. En besökare nerifrån Haningebygden möter således först högen och de tre treuddarna – och det är här Tyrestadalen öppnar sig. Platsen är en port in till denna "glänta i skogen" och visar tydligt att besökaren nu var nära gård och grind. När bud spreds i Haningebygden om dödsfall i Tyresta så förmodar vi att gästerna till likbränning, högbygge och gravöl i stora skaror anlant på halfvägarna söderifrån. De möttes då av ett väl uppbyggt brandbål på höjden. Vi fann nämligen delar av grova förkolnade stockar vilka låg jämt utlagda på moränen. Stockarna har bildat ett ramverk så att mycket luft har kunnat komma in. Bålet måste ha varit stort ty mängden kol, sot och aska är imponerande. Vi har samlat in hela brandlagret. Flera olika trädslag ingår och vi har identifierat ek som är urskiljbart redan för en lekman. Det ska bli intressant att se vilka trädsorter man har valt. Förmodligen tar man inte vad som helst, utan det ligger nog en symbolik i trädslagen. Har man använt nio olika sorters ved?

I likhet med många andra högar är fynden hårt brända och stark eld måste ha eftersträfvats. Ek ger som bekant intensiv hetta. Från litterära källor framgår också att en hård kremering var önskvärd. Beowulf och Ibn Fadlan är genom några citat våra ledsagare angående brandlagret som eljest ofta glöms bort i arkeologiska diskussioner. Tyngdpunkten brukar annars ligga mer på de enskilda fynden. Det är inte bara likbränningen utan även många andra detaljer i ritualen som framstår med kuslig skärpa då texterna jämförs med fynden. Vi börjar med Beowulf i Björn Collinders översättning (1955) angående den intensiva eldbegängelsen. I vers 3142 till 3148 meddelas:

"De tände så i högen, den herrligaste båluld / vigmännens skara; vedröken steg / svart ovan lågorna, storeldens ryt / blandades med veropen – vinddraget lade sig – ända tills benhöljet / hade brutits sönder, av bettan i bålhögen." Redan tidigare ges i vers 1118 och framåt följande skildring: *"Hisnande dödseld, far högt emot molnen – det*

smattrar ur bålet; nu smälta skallar / sår spricka ut, och det strömmar ur såren / kroppen slits upp. Allt slukas av eldens giriga käftar.”

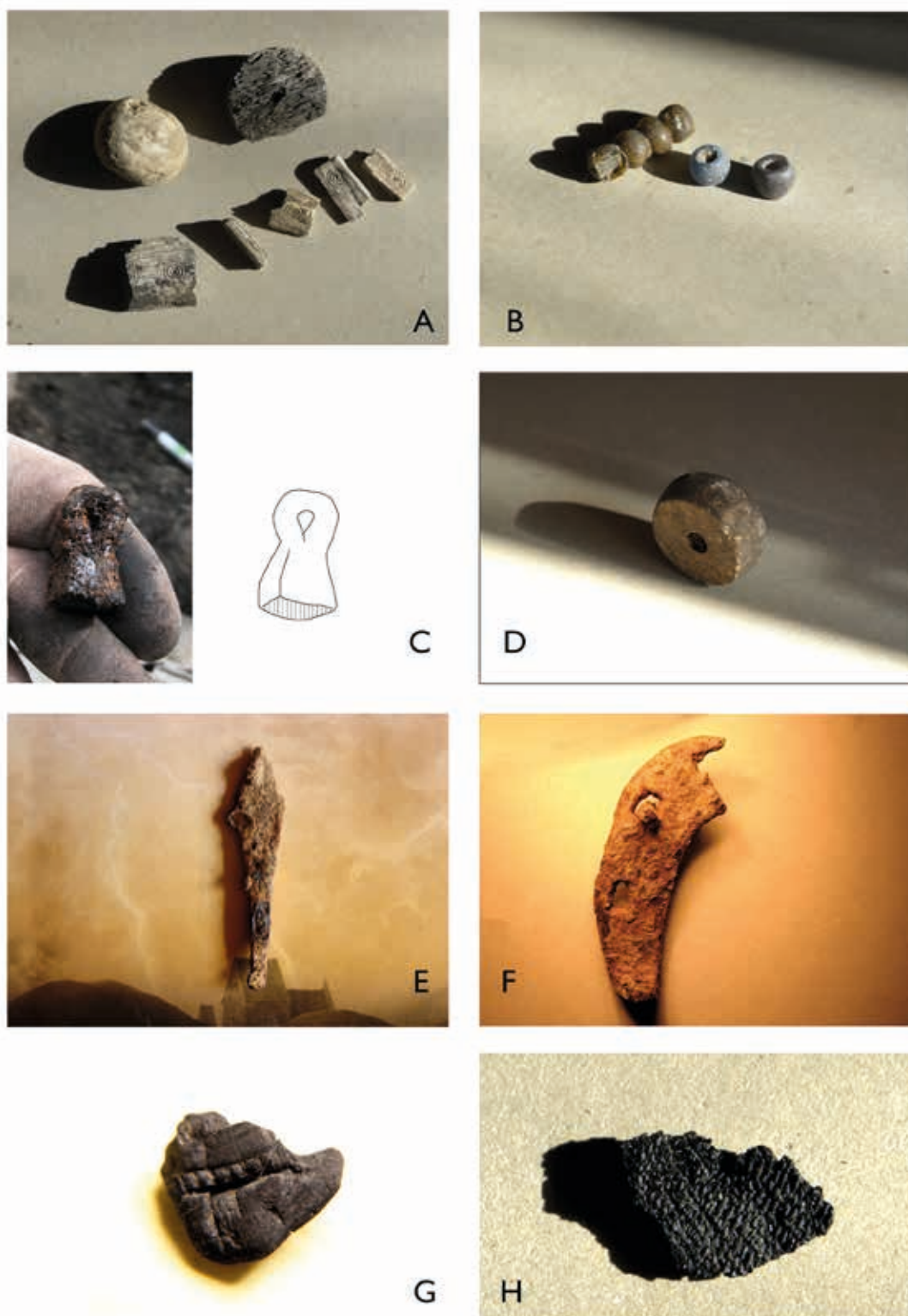
Ett liknande scenario ger den arabiske resenären Ibn Fadlan besked om då han är ögonvittne till en skeppshövdingens kremering år 922 vid Volgas strand: *”Sedan kom folk fram med ved och annat bränsle, var och en bärande ett trästycke, som man antänt i ena ändan och kastade dem till veden. Och elden förtärde bränslat och skeppet och tältet och mannen och slavinnan och allt som fanns med dem. Sedan blåste det en stark, förfärlig vind och eldslågorna blev allt starkare och elden bettade på.”* Några rader senare kan man i Stig Wikanders översättning (1978) läsa fortsättningen, då Ibn Fadlan via tolk talar med en av vikingarna som förklarar likbränningens bakgrund: *”Ni araber är verkligen dumma” Ni tar den människa som ni älskar och ärar mest, och stoppar ned honom i jorden och insekter och maskar äter upp honom. Vi bränner honom i eld på ett ögonblick och han far omedelbart till paradiset”. Sedan brast han ut i ett högljutt skratt. Jag frågade varför och han svarade: ”Av kärlek till honom hade hans Herre sänt en vind, som tar bort honom på ett ögonblick”. Och faktiskt, det hade inte gått en timme, förrän skeppet och bränslat och slavinnan och hennes herre hade blivit till aska och stoft.”*

Av Beowulf och Ibn Fadlan framgår att likbränningen var en social händelse som samlade mycket folk: klagosång, verop och slag på sköldar visar att publiken deltog. Osökt kommer runsten U 226 på Arkils tingstad vid Vallentunasjön i åtanke: *”i sorgekväde skall han besjungas”*. I detta skådespel var det viktigt att ge rika gravgåvor till den avlidne. I Beowulf nämns att *”vid bålet hängde de, huggvärn och hjälmar / och skinande brynjor”* samt *”De byggde ett bål, och det bästa guld / vart hämtat ur skattkammaren; härskyldungarnas främste kämpe var färdig att brännas.”* En likartad bild delger oss Ibn Fadlan där den döde stormannen läggs i ett tält på båten, klädd i fina kläder, omgiven av mat, vapen och andra dyrbara saker, och *”sedan kom de med en hund, som de högg itu och kastade på skeppet”*. Likadant med två hästar, två kor, en tupp och höna. Allt blev lågornas rov, förvandlat

till aska och stoft. När vi under grävningen rensade fram brandlagret framträdde detta som en djupt sotsvart matta, full med små och stora kolbitar samt rikt strösslut med brända benflisor. De vita benen lyste som stjärnor mot en nattsvart himmel. Enligt preliminär osteologisk bedömning i fält har på bålet funnits: människa (skalltak), får/get och häst. Vidare har författarna själva sett klor, några liknar däggdjur, andra rovfågel. Vi ser med spänning fram mot den osteologiska analysen av det rika benmaterialet.

När bålet brunnit ner och elden lagt sig har de som lett ritualen gått in på det ännu rykande brandlagret. Nu har de noggrant sopat ihop detta mot mitten. Uppenbart har man även plockat och pysslat med kvarlevorna. Det är känt från andra högar i Stockholms län att man har ”manipulerat” bålsmörjan. Ett genomgående drag är att vapen saknas, fast man ofta finner fragment av dem. Och då är det någon liten detalj som råkat bli kvar. I Tyresta har vi hittat bitar av själva kavlen (handtaget) till vad vi förmodar vara ett svärd. Man har inte bara tagit saker från graven, utan även lagt till nya som inte var med på bålet. Centralt i det ihopsopade kollagret ställdes en kruka och en skål, vars innehåll vi har tagit in som preparat. Därefter sopades mer bålsmörja in över kärlen. I det kompakta lagret av träkol gjorde vi följande fynd: speltärning, spelbrickor, smält glas, glasslagg, ca 50 båtnitar och spikar, små järnstift, något bronsfragment, slagg av metall, bröd, sädeskorn, försmälta glaspärlor, en sländtrissa och minst ett 20-tal fragment av textil. Vissa tygbitar är fortfarande mjuka, medan de flesta är hårda som knäckebröd. Med lupp ser man hur de enskilda trådarna är spunna. Olika vävtekniker har använts och minst tre olika textilier kan urskiljas. Förmodligen från kläder, tält och bonader. Även här ser vi fram mot en sakkunnig analys. I brandlagret utanför kärnröset hittade vi dessutom en kam och en orange glassflusspärla. Fig. 3.

Utifrån fyndmaterialet gör vi följande preliminära tolkning: på bålet har en mindre båt placerats

Figur 3. Fynd från högen. A. Tärning och spelbrickor. B. Pärlor. C. Kläpp av järn. D. Sländtrissa. E. Pilspets. F. Hästsko. G. Ett stycke träkol med ornamentik. H. Tyg. Foto Mattias Pettersson utom bild C av Johan Bjurer.

(båtnitar och spikar), kring denna har en rad djuroffer lagts (får/get, häst...), samt annan mat som bröd och sädeskorn. Förmodligen har både en man och kvinna funnits ombord. Manliga attribut är spelutensilier (tärning och spelbrickor), glasbägare (smälta och slagg) och kavlen (svärd?). Kvinnliga kännetecken är sländtrissa och glaspärlor, möjligen även textiltynden. Tillsammans signalerar de ett gediget husbondfolk som rådde över hus och härd. Vi förmodar att sädeskornen visar på att man odlade och hade kontroll över bröd och öl, vilket var två statustunga ting med djup rituell symbolik. Främst tänker man på ölbryggnings och därmed förknippade dryckesoffer (Drobin 1991). Även det till synes vardagliga spinnandet med sländtrissan, följt av vävning, har vid närmare skärskådan även det en klar rituell prägel. Allmänt bekant är nornornas spinnande av människornas livstråd och öde. Mindre känt är att det var valkyrjor, kvinnliga gudaväsen, som enligt en religiös vision vävde utgången av det blodiga slaget vid Clontarf på Irland år 1014. Kvinnan som spann och vävde utförde samma hantverk som mäktiga mytologiska väsen, och i det avseendet är sländtrissans ten ett lika starkt vapen, psykologiskt sett, som svärdet. Likheten med en völvas stav ligger heller inte långt bort. Med de associationerna ombord på båten och bålet var det ingen liten händelse som de inbjudna till Tyresta hade kommit till. Efter kremeringen bjöds det säkert på mat och gravöl i långhuset, där det nya värdparet hälsade välkomna.

När brandlagret svalnat byggdes ett kärnröse upp över den ihopsamlade bålmörjan. Röset var blott dryga två meter brett i basen och något mer än en meter högt. Röset påminde om ett kummel i skärgården. Formen är ovanlig. Vid läsning av Peter Bratts avhandling (2008) om högar i Mälardalen har vi bara funnit ett fåtal paralleller, bland annat Ottarshögen i Vendel och Östhögen i Gamla Uppsala. Tyrestahögen är i fint sällskap! Röset var skickligt uppbyggt. Stenarna var ställda på högkant, så att ett fåtal stenar snabbt vann höjd. Små stenar kilade fast de stora. Mellan stenarna

var det gott om luftiga hål. Strax under toppen av röset fanns en större hålighet. Över denna låg en avlång röd sandsten i nord-sydlig riktning. Först misstänkte vi att det kunde vara en sönderslagen bildsten som lagts här, men det var det tyvärr inte. Men stenen är sannolikt mer intressant än en bildsten, ty utifrån form, färg och läge ges spännande tolkningsmöjligheter. Formen liknar taket på en hallbyggnad. En liknelse som förstärks av hålrummet, själva salen, under det röda taket. Vi tolkar det som att stenen symboliserar ett långhus som enligt norröna källor ska ligga högt och vara lysande. Namn på långhus som Skiringsal säger allt. I Beowulf nämns några kriterier på en hall: *"så länge det bästa / bland hus står kvar på den höga kullen"*, och *"en timrad sal / de skåda som glimmar i gullsmidd prakt. / Det är härskarens hemvist – ett hus så frejdat / bland jordens folk finns ej under himlen. / Över många land lyser dess lågande glans"*. Samma sak meddelar Adam av Bremen angående Uppsala där en kedja av guld pryddes salen (Nordberg 2003). Placeringen högst upp på kärnröset i Tyresta anspelar även på Odens högsäte som heter Lidskjalf. Det betyder ordagrant "backhyllan" med vilket förstås terrassen (grunden för huset) på backens krön. Kärnröset med den röda sandstenen är en modell av Lidskjalf. Vi kan förmoda att de som brändes på kullens krön i Tyresta hyste förhoppningen att med brandröken snabbt inträda i Valhall och se Odens Lidskjalf. Gravgåvor som spelbräde och glasbägare passar väl på ett sådant gästbud, liksom att med skinande pärlor över bröstet träda in över salsgolvet.

När väl det toppiga kärnröset var färdigt, avslutade man bygget genom att täcka det "röda salstaket" med en fyllning av krossad sten. Det är oklart vad man åsyftat, men kanske vi i Grimnesmal finner en ledtråd då Odens boning bland annat kännetecknas av att taket är täckt med sköldar. I det här skedet stod ett kummel av ljusa stenar på den svarta brandmarken. Nu gjorde man något för arkeologer oväntat. Man byggde en ringvall av ren lera runt kärnröset. Vallen, som är nära två meter bred och knappt en meter hög, ligger på samma plats som

en kantkedja av sten brukar ligga. Några rader ur Beowulf illustrerar förfarandet vid högbyggandet; ”*Kring brändernas lämning gjorde de en vall*” och ”*de byggde då ett hägn på brinken; det var brett och högt, det var vida synligt*”. Leran har paralleller på andra arkeologiskt undersökta platser som Helgö och Götavi, där helgade lämningar har täckts över med ren lera. Leran har en religiös symbolik vi inte riktigt förstår innebörden av, men det finns en intressant passage som kan kasta ljus över valet av lera. I Voluspa läser vi att var dag öser nornorna *hvit auri* – vitslam/vitt grus – på Yggdrasils stam. Det ligger inte långt bort att se den ljusa leran som *hvit auri*. I ett sådant sammanhang är förstås kärnröset även en materiell ”kenning” för världsträdet Yggdrasil. Att föreställningen om världssaxeln – *axis mundi* – förekommer i två versioner i högbyggandet är inget som ska förvåna. Världssaxeln var av central betydelse i fornnordisk religion, och den mest kända yttringen av detta är just Yggdrasil – världsträdet. Det är ingen tillfällighet att det omedelbart söder om högen ligger tre stycken treuddar, vilka med fördel tolkas som modeller av Yggdrasil med sina tre rötter (Andrén 2004). Vi ska även se att *axis mundi* finns symboliskt återgivet en tredje gång i högbyggandet – för det är uppenbart att själva högen i sig är en sinnebild för världsberget (Nordberg 2008).

När vallen av lera inringade kärnröset kom man till nästa fas i bygget. I analogi med andra undersökta högar i Mälardalen (Bratt 2008) måste våra högbyggare först ha klätt in kärnröset med gröna grenar av enris (annars skulle hålrummen ha varit igenfyllda). Återigen understryks trädsymboliken, och Adam av Bremens uppgift om det ständigt gröna offerträdet i Gamla Uppsala kommer osökt i åtanke. Däremot byggs i Tyresta det symboliska världsberget av gulröd sand: hela utrymmet mellan vallen och röset fylls ut, och med den inre delen av vallen som stöd täcks slutligen rösets topp av sand. Sandkullens krön görs plan så att högen liknar en stympad kon. Vi har då vad arkeologer kallar en platahög, vilket är ett vanligt utseende på högar med speciell status, som den ovan anförda Ottarshögen

eller Tingshögen i Gamla Uppsala. I Tyresta har vi ytterligare en plata i så måtto att skarven mellan leran och sanden bildar ett hak – en balkong – som går runt högen. Haket återfinns mitt på högen och ser på håll ut som ett trappsteg.

När all sand påförts är högens form fullbordad. I samband med övertäckandet bygger man in två ”sekundärgravar”. Båda anläggningarna påminde om varandra, men var ändå mycket olika. Den mindre bestod av en flat stenhäll som vilade i sandfyllningens övre del, i höjd med kärnrösets topp. Under stenflisan hittade vi några brända ben, lite keramik och ett litet järnfragment. Anläggningen var helt dold i högen. Den andra var mer imponerande och har uppenbart byggts för att synas. Överst låg en 1,5x0,5 meter stor sten. Stenhällen stack ut med en meter ur sandfyllningen, eller ska vi säga att den ledde in i högen? Hällen vilade på en stenpackning som hade en gles kantkedja. Centralt framkom ett brandlager med kol, brända ben, keramik, båtnitar och glaspärlor. Preliminärt påminner fyndlagret starkt om bålörjan i högens botten. Vi får intrycket av att detta är en ”manipulerad” del av brandlagret som man har lyft ut. För oss okända ritualer har säkert skett under handhavandet av ”askan” – för att använda en nutida term i samband med kremeringar. Varsamt har sedan askan återdeponerats i högen, och då under det nyss nämnda stenbordet. Vi ställde oss frågan om detta är ett harg inbyggt i högen? Anläggningen ligger just där sanden möter det trappstegsliknande haket och man har således bekvämt kunnat stå nära stenbordet. Haket har givetvis även passat bra för att gå runt högen i en cirkelrörelse, vilket synes vara en tilltalande del av en rituell praktik. I en utvikning vill vi göra läsaren uppmärksam på två andra exempel där just en flat stenhäll varit en viktig del av ritualen. Vi tänker på Mora stenar utanför Uppsala och så kallade brudstenar vid medeltida kyrkor i Småland. I förra fallet kröntes Sveriges kung genom att denne stod på en flat sten och där ”dömdes” av menigheten att vara konung (Larsson 2010a, b). I det senare exemplet ställde sig brudparet

på en flat stenhäll på kyrkbacken efter vigseln, och var där till allmän beskådan. I analogi med detta kan man fråga sig om den nye husbonden och husfrun i Tyresta erhållit odalrätten stående på stenbordet?

Ännu en fyndplats för ett brandlager hittades inne i norra delen av ringvallen. Även detta brandlager innehöll båtnitar och glaspärlor av liknande slag som de i kärnröset. Således har vi tre ställen med fynd, varav två med det svarta brandlagret, vilket man har lyft ut och sedan åter byggt in i graven. Man förväntar sig att ritualer har utförts här, som mat- och dryckesoffer. Spår av offer till de höglagda ser vi förmodligen i tre andra fynd vi gjorde i högens yta. Vid högens fot i norr hittade vi en vikingatida pilspets av järn. Ett vikingatida hängsmycke av brons låg på haket i norr. Strax intill hittades en hästsko av äldre modell (medeltid–1600-tal), och om den inte är tappad av en olyckshändelse så ligger det nära till hands att se också den som en offergåva. Från Norge är det känt att matoffer skett vid stora gårdshögar långt fram i historisk tid. I tidigmedeltida lagar finns förbud mot olika hedniska sedvänjor, och en av dem är att blota vid högar. Den under forntiden vanliga ritualen *utesitja* (utesittning) innebar att man satt ute och vakade en natt på förfäders och förmödrars gravar i syfte att andaktsfullt söka visionära råd. Visserligen har högen i Tyresta en uppåtsträvande ”pyramidform”, men toppens plåtå indikerar att anläggningen var byggd just för utesittningar. Högen i sig är därmed en modell av Lidskjalf. Den rika båtkremeringen och högens tunga symbolik har tillsammans med alla ritualer givit högen en särskild nimbus. Besökare som kom till Tyresta visste att graven var ett kraftcentrum.

Högen var så äntligen färdigbyggd ”*så som värdigast och bäst utgrundas kunde av de klokaste män*” som det meddelas om Beowulfs egen hög. Sorgekväden var framsagda, ritualer utförda och förmodligen var gravölet slut. Från Volga berättar Ibn Fadlan att man efter kremeringen uppförde ”en slags rund gravkulle” och han fortsätter med en mycket viktig upplysning: ”och satte mitt på denna en stor stång av björkträ och skrev på den mannens namn och namnet på kungen över Rus.”. I ovan anförda avhandling av Bratt (2008) ges flera arkeologiska exempel på björkstänger i Mälardalens storhögar. Läsaren anar förstås att även vi fann ett stolphål mitt på krönplatån i Tyresta. Vi kan inte säga om det var en björk som stod där som ett symboliskt världsträd på världsberget, men det är vackert ändå (Nordberg 2008). Sett på avstånd måste den nybyggda högen ha varit en ståtlig syn. Om de som vårdade högen har krattat och rensat ytan från växtlighet har högens nedre del av vit lera och dess övre del av gyllene sand lyst på stort avstånd. Ett vanligt namn på högar i östra Svealand är därför föga förvånande just Gullhögen. Det som sägs i Beowulf om hallar kan också sägas om högen i Tyresta: ”*över många land lyser dess lågande glans*”.

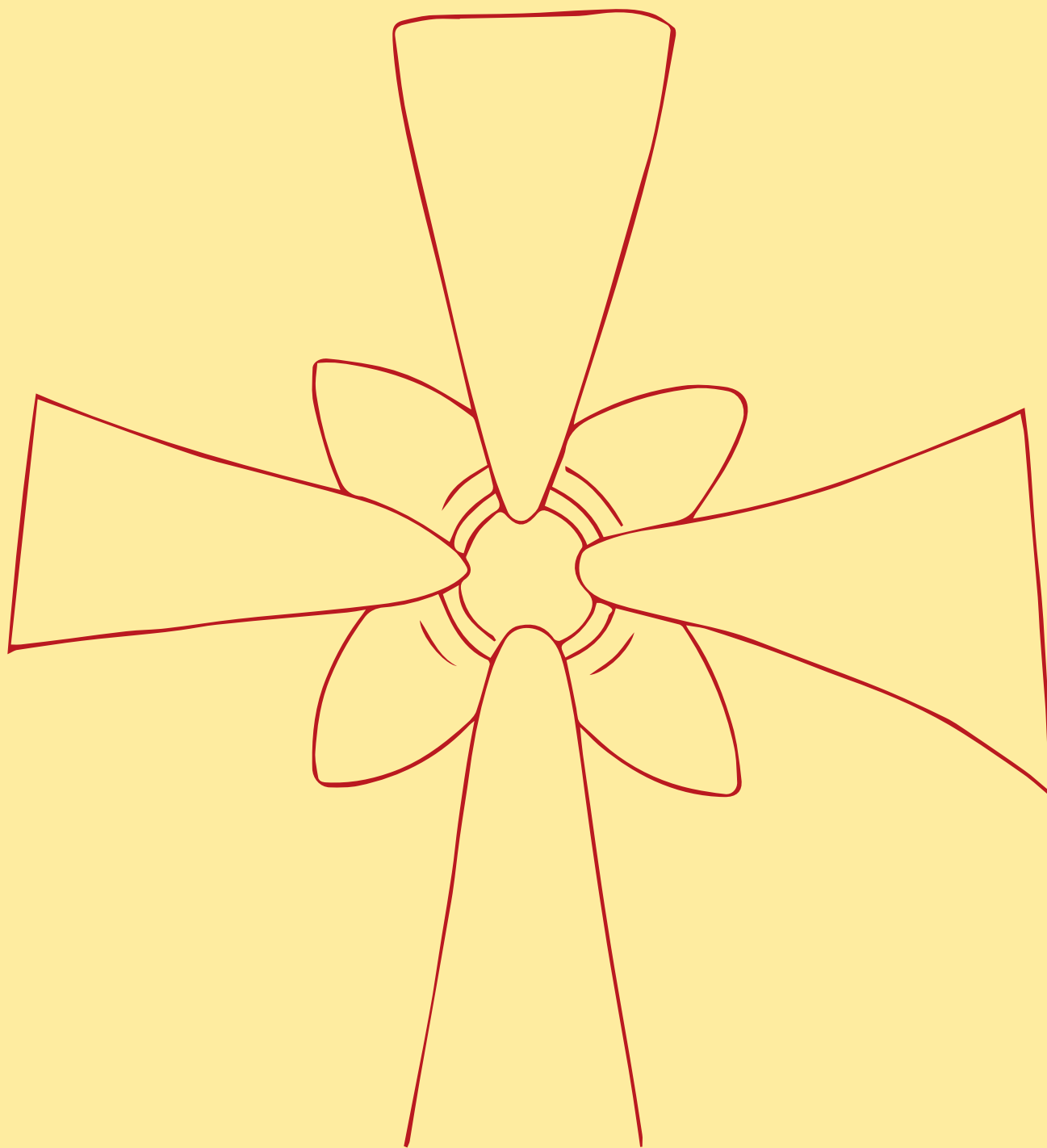
Tack

Tack till Mathias Bäck, John Ljungkvist, Andreas Nordberg, Håkan Ranheden, Martin Rundkvist, Jonas Wikborg och Sara Gummesson samt Jörgen Johnsson, Johan Bjurer och Fredrik Persson. Undersökningen finansierades av Stiftelsen Tyrestaskogen.

Referenser

- Ambrosiani, Björn. 1964.** *Fornlämningar och bebyggelse. Studier i Attundalands och Södertörns förhistoria*. Uppsala. Almqvist & Wiksell. Diss.
- Ambrosiani, Björn. 1991.** *Järnåldern. Bygden växer fram*. Haninge. Hanveden.
- Andrén, Anders. 2004.** I skuggan av Yggdrasil. Trädet mellan idé och realitet i nordisk tradition. I: *Ordning mot kaos, studier av nordisk förkristen kosmologi*, s. 389–430.
- Biuw, Anita. 1992.** *Norra Spånga. Bebyggelse och samhälle under järnåldern*. Stockholm. Stockholmsmonografier 76, Stockholm. Diss.
- Bratt, Peter. 2008.** *Makt uttryckt i jord och sten. Stora högar och maktsstrukturer i Mälardalen under järnåldern*. Stockholm studies in archaeology 46. Stockholm. Stockholms universitet. Diss.
- Collinder, Björn. 1955.** *Beowulf. Översatt i originalets versmått*. Stockholm.
- Drobin, Ulf. 1991.** Mjödet och offersymboliken i fornnordisk religion. I: *Studier i religionshistoria tillägnade Åke Hulthén*, Löbberöd.
- Gansum, Terje. 2004.** *Hauger som konstruksjoner. Arkeologiske forventninger gjennom 200 år*. Gotarc serie B, Gothenburg Archaeological thesis 33, Göteborgs universitet. Diss.
- Larsson, Mats G. 2010a.** Mora sten och Mora ting. I: *Fornvännen* 105, s. 291–303.
- Larsson, Mats G. 2010b.** Lösning på gammalt bryderi? Blocken är delar av försvunna Mora sten? I: *Populär arkeologi* 2010:1, s. 26–27.
- Lindström, Jonathan. 2010.** Bronsålder i norra Mälardalen – en skiss över tvåtusen års historia. I: *Bronsålder i Stockholms län – aktuell forskning*, s. 74–88.
- Ljungkvist, John. 2005.** Uppsala högars datering, och några konsekvenser av en omdatering till tidiga vendeltiden. I: *Fornvännen* 100, s. 245–259.
- Nordberg, Andreas. 2003.** Om namnet *Skíringssal*. I: *Fornvännen* 98, s. 265–269.
- Nordberg, Andreas. 2008.** Döden är ett kosmologiskt drama. Religiös symbolik i gravarkitekturen på gravfältet i Sylta. I: Olausson, Michael (red.). *Hem till Jarlabanke. Jord, makt och evigt liv i östra Mälardalen under järnålder och tidig medeltid*, s. 250–274. Historiska media, Lund.
- Petré, Bo. 1999.** *Gravfältet RAÄ 13 Söderby, Lovö sn, Uppland. Ett gravfält med två familjer från yngre järnålder. Rapport – analys – tolkning*. Lovö Archaeological Reports and Studies nr 6 1999. Stockholm Department of Archaeology, Stockholm University.
- RAÄ + nr** = nr i Riksantikvarieämbetets fornminnesregister.
- Tacitus, Cornelius. 98.** *Germanerna*. (Hammarstedt, Nils Edvard övers. 1916, Stockholm).
- Tesch, Sten. 1989.** Sigtuna – anlagd stad. I: *Kulturmiljövård*, RAÄ, s. 6–17. Stockholm.
- U + nr.** = *Upplands runinskrifter*. Granskade och tolkade av Elias Wessén & Sven B. F. Jansson. Sveriges runinskrifter 6–9. Kungl. Vitterhets-, Historie- och Antikvitets Akademien. 1940–1958. Stockholm.

- Wikander, Stig. 1978.** *Araber, vikingar, vöringar*. Svenska humanistiska förbundet 90. Nyhamnsläge.
- Wikell, Roger. 2011.** Att resa runsten eller inte – det är frågan. Tankar kring två vikingamiljöer i norra Haninge. I: *Situne Dei*, s. 98–106. Sigtuna museum.
- Wikell, Roger. & Pettersson, Mattias. 2010.** Bronsålder ute i själva oceanen – Östra Svealand för 3000 år sedan mot bakgrund av två skärvtenshögar i Turinge och på Ornö. I: *Bronsålder i Stockholms län – aktuell forskning*, s. 21–31.
- Zachrisson, Torun. 1994.** The Odal and its manifestation in the landscape. I: *Current Swedish Archaeology*, The Archaeological Society 2, s. 219–223.

Mellan ättebacke och kyrkogård

- om ett skelettgravfält från 1000-talet i Täby

Av L. Andersson

Abstract

Vid Broby bro i Täby norr om Stockholm finns ett gravfält som är helt osynligt ovan jord. Gravfältet upptäcktes 1995 i samband med ombyggnaden av en intilliggande bro. Mellan 2007 och 2012 utförde Stockholms läns museum en arkeologisk undersökning av hela gravfältet. Samtliga gravar visade sig utgöras av kristna skelettgravar från 1000-talet och början av 1100-talet. Gravplatsen tolkas vara särskilt anlagd och reserverad för kristna individer. Det finns dock inte några spår efter någon kyrkobyggnad. Däremot har ett flertal runstenar haft sin ursprungliga placering på och i direkt samband till platsen. Det tycks som att ett rumsligt avståndstagande har tagits till de förkristna gravarna i närheten och att platsen har hägnats in. Gravfältet kan vara en prototyp till en kyrkogård. Kanske var det så här många av de nu existerande kyrkogårdarna, med ett ursprung i tidig medeltid, såg ut innan kyrkobyggnaden kom till. Därigenom ger platsen en inblick i vilka principer gällande arkitektur och organisation som gällde vid etablerandet av de första kristna gravplatserna. Och indirekt därigenom en inblick i tidig kristen tro i Mälardalens runstensområden.

Inledning och bakgrund

Sedan 2007 har Stockholms läns museum bedrivit arkeologiska forskningsundersökningar vid Broby bro i Täby norr om Stockholm. Fornlämningen framkom vid en arkeologisk undersökning 1995 där resultat tydde på en viss tillhörighet till Jarlabankesläkten (Andersson 1999). Undersökningarna finns översiktligt publicerade av Stockholms läns museum (Andersson 2011). Platsen utgörs av en gravgård med ett antal skelettgravar. Gravgården går att datera till ca 1000-1150 e.Kr. Till platsen hör ett antal runstenar (U 135, U 136, U 137, U 151), en broläggning samt en bortodlad hög. Högen finns omnämnd på en av runstenarna och är dessutom markerad på kartmaterial från 1700-talet. Runstenarna U 135 och U 151 har stått i direkt kontakt med gravgården medan U 136 och U 137 har stått på andra sidan bron. I denna artikel diskuteras främst gravgårdens rumsliga och ideologiska uppbyggnad.

Gravgårdens ideologiska och rumsliga arkitektur

Gravgården vid Broby bro är nu slutundersökt. Sammanlagt framkom 21 skelettgravar därav en var sönderplöjd. Samtliga gravar var belägna i närmast

väst-östlig riktning (med en dragning åt sydväst-nordöst) samtliga utom två individer hade huvudet i väst. Undantagen utgjordes av en individ med konstaterad belägenhet av huvudet i öst och en grav som saknade skelett. Gravskicket är således genomgående kristet.

En intressant iakttagelse är att gravarna tycks ha lagts i minst tre separata grupper. Två av dessa har med säkerhet varit markerade med var sin kraftig stolpe. Dessutom finns två andra kraftiga stolphålsliknande anläggningar som kan ha fungerat som skoning till runstenarna U 137 samt en antagen förkommen sten. Att dessa anläggningar utgör skoningen till runstenar är givetvis ytterst svårt att leda i bevis men läget passar bra med de gällande beskrivningar som finns av runstenarnas ursprungliga placeringar. Vad det gäller de kraftiga stolphålen så är det givetvis ytterst svårt att veta hur själva stolparna har sett ut. Det är oundvikligt att låta bli att dra paralleller till det omnämnande som finns på runstenen U 226 vid Arkils tingstad i Vallentuna. Där står *"De reste stenar, och gjorde staven, också den höga, till hederstecken..."*. Frågan är vad det var för stav som restes.

Eftersom det uppenbarligen var kristna individer som har gravlagts på platsen så bör det anses som möjligt att det är kors som har rests. Av intresse

Figur 1. Runstenar vid Broby bro. U 137 "Östen och Estrid reste dessa stenar efter Gag sin son." U 136 "Estrid lät resa dessa stenar efter Östen, sin man, som drog till Jerusalem och dog borta i Grekland." U 135 "Ingefast och Östen och Sven lät resa dessa stenar efter Östen, sin fader, och de gjorde denna bro och denna hög." Till sammanhanget bör också runstenen U 151 föras (se nedan). U 137 och U 136 har stått på västra sidan om Broby bro. U 135 och U 151 har stått i direkt anslutning till gravgården. Runstenarnas ordning ovan från vänster: U137, 136 och 135. Foto Mattias Ek.

är också fynden av smidda spikar i de två största stolphålen. Kan dessa härröra från stolpens konstruktion? Spikarnas placering i de övre skikten av fyllningen tyder på detta. De är inte deponerade utan ger snarare intryck av att ha "fallit ner" i stolphålens fyllning, kanske när stolpen/korset har ruttnat och fallit ihop.

Vi kan alltså konstatera att vi på gravplatsen under 1000-talet har markeringar i form av stolpar/kors och runstenar. Dessa markeringar är samtida med begravningsarna på platsen och hör till gravgårdens utformning. Men vi har också en i sammanhanget formmässigt avvikande anläggning. På gravgården har det funnits en hög. Detta är en gravform som i första hand inte brukar förknippas med kristna

gravplatser utan snarare med det föregående formspråk som rådde under vikingatid och främst i samband med brandgravar. Det tycks som att organisationerna av gravgården anslöt sig både bakåt och framåt i tiden. Högen kan ses som ett flirtande med äldre och etablerade (konservativa?) uppfattningar i samhället. Formen var under 1000-talet mycket kraftigt inarbetad och förmodligen hade den en stark anknytning till föreställningen om odalrätt (jfr Bratt 2008:58-59 & Zachrisson 1994). Högen på gravgården var förmodligen en av de första, kanske till och med den första, anläggningen som byggdes på platsen. Det bör påtalas att högen inte är synlig idag utan känd genom kartmaterial från 1700-tal samt genom ytterligare en källa. Denna källa är runstenen U 135.

Figur 2. Ett av de kraftiga stolphålen i lodperspektiv. Stolpens diameter bör ha varit ca 0,5 meter. Foto Lars Andersson.

På runstenen U 135 står texten *"Ingefast och Östen och Sven lät resa dessa stenar efter Östen, sin fader, och de gjorde denna bro och denna hög."* Högen är alltså byggd till minne av Östen av hans söner. Högen skall också uppenbart sättas i samband med byggandet av den intilliggande bron. Stenen är av stilen Pr2 vilken brukar dateras till perioden 1020–1050. Placeringen av runstenen har varit i fronten av högen sedd från vägen och vid brofästet. Det har alltså inte varit någon tvekan om vilken hög och bro som texten syftar på. Av intresse är att det faktiskt i närområdet finns ytterligare en monumental hög. På det i nord-öst intilliggande gravfältet, med dateringar från mestadels äldre järnålder, ligger en hög som förmodligen är några generationer äldre. Förmodligen har man dock på något sätt velat korrespondera med denna äldre hög när Östens söner byggde sin hög. Kanske är det ett sätt att kraftfullt hävda släktens odalrätt också på den nya kristna gravplatsen. En nödvändig åtgärd vid byte av gravplats oberoende byte av religion. En markering av vilken släkt som fortfarande rådde över området och gravplatsen

trots att de nu kallade sig för kristna. Att det var Östen som fick högen byggd efter sig beror på att han är den första *kristna* odalbonden i släkten och på att han var den förste person på den nya gravplatsen som faktiskt efterlämnade ett arv. Östen var dock förmodligen inte den förste kristna *individen* på gravgården. Östen själv hade tillsammans med sin hustru Estrid rest en runsten efter deras förstfödde son Gag (U 137). Det är rimligt att tänka sig att Gag också har begravts på den nya kristna gravplatsen men han fick inte någon odalhög byggd efter sig då han som barn inte själv lämnade några arvingar. Möjligheten finns också att Gag begravdes på gårdens äldre gravplats, givetvis då enligt kristen sed, och att Östens hög är det första monumentet som faktiskt byggdes på gravgården.

Det finns ytterligare en intressant information i ovanstående runtext från U 135. Östen tycks ha dött utomlands på en resa innefattandes ett besök i Jerusalem. Han har alltså inte återvänt till hembygden men ändå har sönerna bemödat sig med att låta bygga en hög till hans minne. Högen var alltså en så kallad kenotaf, ett gravmonument utan lik. Frågan är om det överhuvudtaget går att benämna monumentet som en grav. Monumentet hade förvisso en anknytning till Östens död men egentligen var det något annat man uttryckte. Byggandet visar på högens starka betydelse i det senvikingatida samhället och att detta sannolikt hade ett samband med odalrättens betydelse. Det sönerna uttryckt var släktens historia och fortsatta framtid samt deras rätt till jord. Manifestet innehåller betydelsen att släkten har ägt jorden i generationer och att de genom detta också ansåg sig ha rätten att göra de förändringar som kristendomen förde med sig. De ansåg sig vara tillräckligt förankrade i historien för att kunna bana en ny väg in i framtiden.

Enligt ovanstående resonemang så var alltså Östen den förste odalbonden i släkten som hade gått över till kristendomen (om än något osäkert om hans monument var det första på platsen). Det är dock sannolikt att Östen faktiskt var den förste i släkten

som aktivt kallade sig för kristen. Det är kring Östen gravplatsen etablerades och organiserades och förmodligen var han själv med och planerade den.

Gravgården har alltså innehållit elementen *storbög*, *runstenar*, *stolpar/kors* och *bro*. Brobegreppet bör dock vidgas till hela den vägsträckning som löper längs med gravgården. Det finns givetvis ytterligare ett element, nämligen själva gravvårdarna. Innan undersökningen av gravarna syntes ingenting av dem ovan jord. Vissa av gravarna hade en nedgrävning fylld med sten och vissa var helt stenfria. Det framstod dock klart att gravvårdarna hade varit markerade ovan jord. Ingen var söndergrävd av yngre gravar. Dessutom finns faktiskt gravarna markerade på en så kallad konceptkarta tillverkad 1724. En konceptkarta kan kortfattat beskrivas som lantmätarens skiss eller utkast. Gravarna är markerade dels med text och med runda cirklar. Vidare finns en intressant information i beskrivningen av runstenen U 151. Stenen beskrevs av Dybeck som stående "bland några skadade kullar och stensättningar" (Dybeck 1865–1876). Det är mycket möjligt att Dybeck beskrev delar av Brobys gravgård strax innan de sista resterna av överbyggnaderna odlades bort. Än intressantare blir det om vi kompletterar beskrivningen med en bild gjord av Peringskiöld. På bilden kan vi se runstenen ståendes framför ett antal gravhögar/stensättningar. Problemet är att beskrivningen anger platsen som *Karlby gårde*, vilket nog räknat inte är direkt på gravgården. Likaledes anger ett antal äldre beskrivningar att runstenen har stått på Karby ägor vilket alltså är på södra sidan om Frestavägen och alltså inte i direkt anslutning till gravgården. Runstenen är också markerad på en karta från 1702 intill läget för Broby bro men på Karby ägor. Vi bör nog vara ganska säkra på att runstenen åtminstone från 1700-talet har stått på södra sidan om Frestavägen. Frågan är då vad det är för gravar som finns med på träsnittet och som är beskrivna som skadade kullar? Gravgården ligger ju på norra sidan om Frestavägen och borde inte ses från den vinkel som träsnittet avbildar.

Troligen avbildar träsnittet en grupp med gravar som numera är bortodlade. En av dessa finns faktiskt kvar. Graven är kraftigt bemängd med röjningssten från den intilliggande åkern men är förmodligen identisk med den grav som är markerad på 1700-talets konceptkarta. På kartan står mycket otydligt "Ettegraf(war)" i plural form vilket väl kan tolkas om att åtminstone år 1724 så syntes fler än en grav. Det är sannolikt att de gravar som syns i

Figur 3. Runsten U 151 med gravhögar bakom. Texten lyder: "Torbjörn och Ingetora lät resa denna sten efter Igul, sin fader, och Ärenvi efter sin man och efter..."

Figur 4. Utsnitt från en konceptkarta från 1724. Området täcker den undersökta ytan. På kartan norr om vägen (markerad med röd gränslinje) går det att läsa "storkulle" (Östens hög), "Brobacken" och "Ettegrafwar". Söder om vägen är det angivet "Runstenar", "5 st stenar" (i en?), "sten.....", samt något otydligt. Längst ner står "Ettegraf war" och något otydligt.

bakgrunden på träsnittet faktiskt utgör resterna av numera bortodlade gravar belägna söder om vägen. Förmodligen hade de dock samma utseende som de som är belägna norr om vägen.

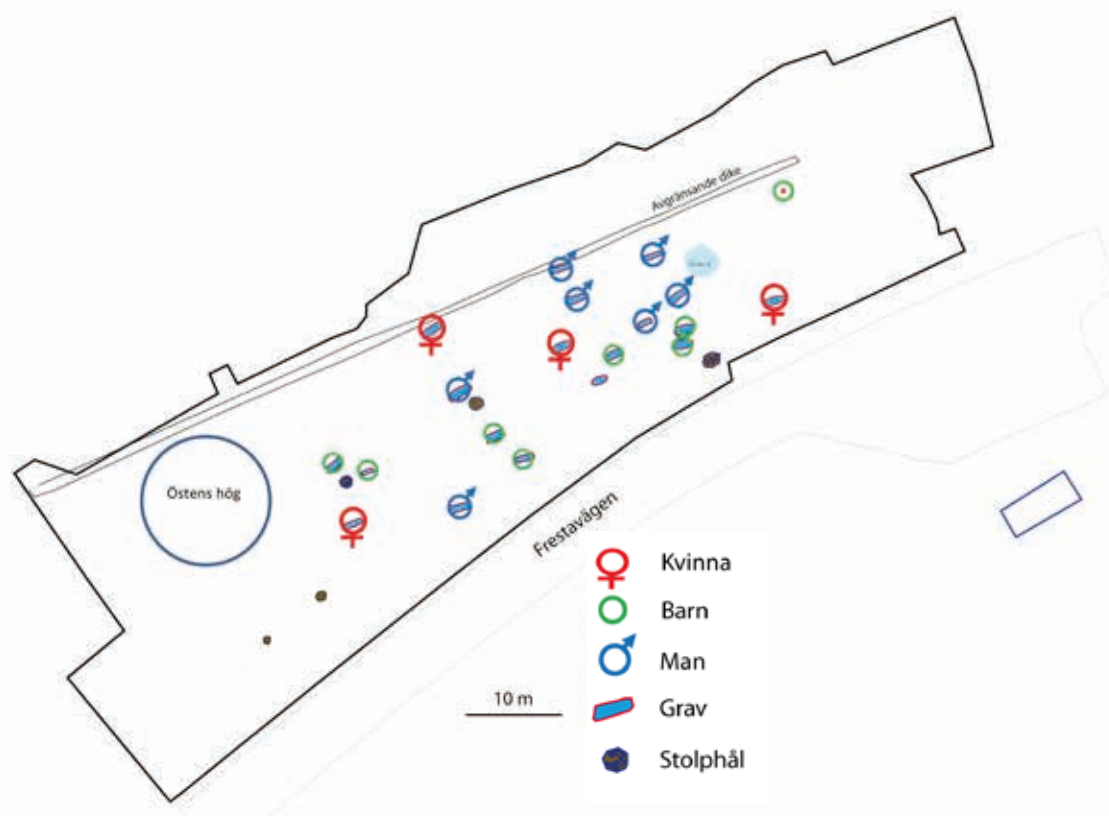
Gravarna ser ut att vara uppbyggda av mindre välvda högar med en kantkedjeliknande konstruktionsdetalj. Höjden på högarna är förmodligen återgivet något överdrivet och perspektivet något felaktigt. Kantkedjorna ser ut att vara runda eller delvis rektangulära.

Gravgården har alltså sannolikt sett ut enligt följande under ett tänkt ögonblick omkring år 1100 e.Kr: över ån löpte en kortare fribro byggd i trä vilande på brofästen i sten. Nära ån fanns en monumental hög med en diameter på ca 20 meter. En väg löpte från brofästet och upp för en svagt sluttande backe. Framför högen, från på vänster

sida om vägen sett, stod en eller eventuellt två målade runstenar. På den ena kunde man läsa om bro- och högbygget. I blickfånget på vänster sida om vägen, mitt på gravgården, stod två höga resta pålar, eventuellt med var sin tvärså så att de bildade två monumentala kors. Nedanför korsen fanns tre grupper med flera svagt välvda gravar med en utformning av stenramar (kantkedjor). Ca 60 meter från runstenen (eller stenarna) stod ytterligare en runsten. Denna stod på högra sidan vägen i kanten på en grav. Bakom denna grav syntes flera liknande gravar.

Vilka ligger i gravarna?

Som tidigare nämnts så synes gravarna ligga i minst tre grupper. Den östligaste gruppen är något större än de övriga vilket kan betyda att den egentligen utgörs av två sammanväxta grupper. De begravda

Figur 5. Utbredningen av gravar och stolphål samt markering av biologiskt kön och ålder. Röda symboler=kvinnor, blå symboler=män, gröna symboler=barn.

är fördelade på 4 kvinnor, 7 män, 8 barn och en tom grav. Till detta bör Östens hög räknas trots att Östen själv knappast ligger i den.

En intressant iakttagelse är att i de två mindre grupperna i väster fanns en kvinna i vardera gruppen. I den större gruppen i öster fanns två kvinnor. Kvinnorna var jämnt fördelade över gravgården men antalsmässigt färre än män och barn.

Längst i öster (nordöst) fanns en individ som tycktes ligga avsides utanför gravgården. Individen var ett spädbarn. Det tycks som att spädbarnet medvetet har lagts vid sidan av men mycket nära gravgårdens begränsning. Detta kan vara en indikation på att individen av någon anledning inte fick tillhöra den kristna gemenskapen men att denna ändå har begravts så nära som möjligt. Detta kan bero på att individen inte fullt ut har räknats som kristen på grund av att denne inte hann få dopet. Detta tillhör ett tankegodt som åtminstone har funnits i senare tid. Om resonemanget håller, vilket tyvärr är svårt att leda i bevis, så ger det en antydning om att dopet kan ha varit en förutsättning för att ha fått sin sista vila på gravgården vid Broby. Gravgården har i övrigt likheter med kyrkogårdar bortsett från det faktum att det inte har funnits någon kyrka. Det tycks som att platsen är planerad och etablerad som en kristen gravplats redan från början. Den har inte växt fram från ett äldre förkristet gårdsgravfält. Tvärtom har organisatorerna tagit avstånd från dessa samtidigt som de ändå har tagit med sig ett element från den äldre formtraditionen genom att bygga en storhög. Förmodligen har högen haft ett annat ideologiskt innehåll i form av uppfattningen om odalrätten. En uppfattning som inte konkurrerade med den nya tron. Eftersom vi vet vilka som byggde högen och vilken släkt de tillhörde så bör vi kunna göra antagandet att de begravda utgjordes av personer tillhöriga denna släkt och personer med en nära anknytning till denna släkt. Slakten var ättlingar till Östen och Estrid som nämns på de intilliggande runstenarna, en släkt som numera går under namnet Jarlabankesläkten.

Fig 6. Pärlor från 1000-talet. Foto Mattias Ek.

Begravningarna har sannolikt påbörjats i början av 1000-talet e.Kr. runstenarna ger indirekta dateringar vad det gäller Östens hög till ca 1030 e.Kr. Det finns fynd av pärlor i två gravar som ger en antydning om en datering till första halvan av 1000-talet. Dessutom finns det mynt i tre av gravarna som går att datera till som äldst 1014, 1025 och 1029. Sannolikt ligger dessa begravningar i mitten eller andra halvan av 1000-talet. Det finns således en relativt god dateringsgrund vad det gäller etableringen av gravgården till början av 1000-talet. Det är mer problematiskt att datera övergivandet. Att begravningarna har fortsatt på platsen efter att

Figur 7. Exempel på armställning C hos en av de gravlagda i Broby. Förmodligen 1100-tal. Foto Lars Andersson.

kyrkobyggandet har kommit igång är osannolikt. Den tidigaste nu stående kyrkan i området är Vallentuna med ett känt invigningsår till strax före 1198 e.Kr.

Antalet gravar och den relativt välordnade struktur som råder, tyder på att begravningarna knappast har pågått under mycket lång tid. Man har hela tiden haft god kontroll över var gravarna har legat. Inga gravar har försvunnit i glömska och blivit söndergrävda, vilket är ett förhållande som är vanligt på kyrkogårdar och begravningsplatser i städer. En dateringsmetod, som dock bör bedömas som relativt osäker, är att titta på de begravdas armställning. Mycket förenklat kan denna metod beskrivas utgå från en uppfattning om att de äldsta (1000-talet e.Kr) kristna begravningarna har en armställning rakt ner längs med den begravdes sidor (armställning A). Armställningen kryper

sedan upp mot en yngre medeltida form med armarna korslagda över bröstet (armställning D) (Redin 1976). Metoden har använts bland annat vid bedömningen av skelettgravar i Sigtuna, där den också dateringsmässigt har justerats (Kjellström & Wikström 2006).

Det finns en tendens också hos gravarna i Broby att armarna har placerats högre upp i hos de yngre gravarna. Det finns representation av armställning B och C i gravläggningarna från Broby. Enligt Redin skulle detta motsvara perioden 1250–1450 vilket är helt orimligt. Sigtunaundersökningarna har som ovan nämnt dock nyanserat dateringarna något, däremot dock knappast förenklat dem (se Kjellström & Wikström 2006:191.). Det är dock rimligt att tänka sig att de yngsta gravarna är anlagda kring 1150 eller till och med något senare.

Referenser

- Andersson, Lars. 1999.** *Jarlabankeättens gravplats vid Broby bro. Arkeologisk delundersökning av gravplats med tre skelettgravar vid Broby bro, Täby socken och kommun, Uppland.* Rapport 1999:4. Stockholms läns museum.
- Andersson, Lars. 2011.** *Mellan ättebacke och kyrkogård. Arkeologisk forskningsundersökning av en gravplats från skiftet vikingatid – medeltid vid Broby bro, RAA 42, i Täby socken och kommun.* Rapport 2011:10. Stockholms läns museum.
- Bratt, Peter. 2008.** *Makt uttryckt i jord och sten. Stora bögar och maktstrukturer i Mälardalen under järnåldern.* Stockholms Studies in Archaeology 46. Stockholms universitet. Diss.
- Dybeck, Richard. 1865-1876.** *Sveriges runurkunder. 2, Stockholms län.* Stockholm.
- Kjellström, Anna & Wikström, Anders. 2006.** Kyrkogården och det sakrala stadsrummet. I: Wikström, A. (red.) *På väg mot Paradiset. – arkeologisk undersökning i kvarteret Humlegården 3 i Sigtuna 2006.* Meddelanden och Rapporter från Sigtuna Museum nr 33. Sundbyberg.
- Redin, Lars. 1976.** *Lagmansbejdan. Ett gravfält som spegling av sociala strukturer i Skenör.* Acta Archaeologica Lundensia Series in 4. Nr 10. Lund.
- U + nr.** Upplands runinskrifter. Första och andra häftet. Granskade och tolkade av Wessén, Elias & Jansson, Sven, B. F. *Sveriges runinskrifter. Sjätte bandet.* Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Stockholm. 1940–1943.
- Zachrisson, Torun. 1994.** The Odal and its Manifestation in the Landscape. I: *Current Swedish Archaeology.* Vol 2, s. 219–238. Stockholm.

Seminarieprogrammet

Yngre Järnålder i Stockholms län

– *aktuell forskning*

Seminarium på Stockholms läns museum
22-23 september 2012

Seminariet arrangeras av arkeologisektionen vid Stockholm läns hembygdsförbund i samarbete med Stockholms läns museum

Plats: Diesilverkstaden, Markusplatsen 17, Sickla, Nacka
Tag t.ex. buss 71, 401, 403-414, 420, 422 från Slussen eller Saltsjöbanan till Sickla.
Moderator: Peter Bratt

22 september

- 10.00 Välkomstkaffe och registrering
10.20 *Inledning:* Nils Ringstedt, Stockholms läns hembygdsförbunds arkeologisektion och Peter Bratt, Stockholms läns museum
10.30 Torun Zachrisson: *Stockholm före Stockholm – en oväntat spännande historia*
11.00 Johan Runer: *Brytens gård i Hjulsta*
11.30 Peter Bratt: *Rinkabyar och Karlabyar – gårdar för krigare?*
12.00 Mathias Bäck: *Lilla Ullevi – ett komplext komplex*

12.30 Lunch på egen hand – deltagarna på seminariet erbjuds en specialvisning av utställningen om Albertus Pictor på läns museet. Visningen tar en halvtimme.

13.30 Lena Holmquist: *Birkas befästningsverk och hamn – att knyta ihop ett avslutat och ett nytt forskningsprojekt*
14.00 Mattias Pettersson och Roger Wikell: *En hög på höjden – en nyligen undersökt stor hög i Tyresta*
14.30 Lars Andersson: *Mellan ättebacke och kyrkogård – om ett skelettgravfält från 1000-talet i Täby*

15.00 Kaffe

15.30 Paneldiskussion
16.15 Avslutningsord och information om söndagens utflykt

23 september

- 10.00 – ca 15.15 Exkursion till Täby och Vallentunasjön under ledning av Lars Andersson. Buss avgår från Klarabergsviadukten kl 10.00. De som inte avser följa med bussen samlas 10.30 vid Roslags Näsby station dit bussen kommer. Guidning sker i bussen från Roslags Näsby. Ta gärna med oömma kläder och matsäck.